

АКАД. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

КАРПЕНКО

КАРНИ

КРИТИЧНО-
БІОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

ВИДАВНИЦТВО

„СОРАБКОГ“

КИЇВ-1924

U. Morrell

АКАД. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

КАРПЕНКО-КАРИЙ

(ІВ. К. ТОБІЛЕВИЧ)

КРИТИЧНО-БІОГРАФИЧНИЙ НАРИС

Львів. Бібліотека
АН УРСР

30.922

ВИДАВНИЦТВО „СОРОБКОП“
КИЇВ—1924

15/2-4u/5-4 Карпенко-К. 2

Золотиста

Д. У. Д. Чо 1363 КИІВ — 1924
ДЕРЖ. ТРЕСТ „КИІВ—ДРУК“
ДРУК. Чо 2, ПУШКИНСЬКА 4
ЗАМ. Чо 345—5000.

БУВАЮТЬ люде на світі, що всім своїм життям, усією істотою своєю являють величезний контраст до того кола громадського, в якому обертаються, що вчинками своїми справляють раз-у-раз дужий протест проти того людського осередку, з яким мають діло не день, не два, а роки цілії й десятиліття. Здавалося б, усе кругом навертає таких людей на звичайний шлях, усе певну протоптану стежку проказує,—а отже не хилиться перед обставинами вузловата натура, бореться з ними й виходить переможцем, новий даючи доказ глибоким у власній своїй простоті словам одного з таких людей: „раз добром налите серце в вік не прохолоне“. Звідки взялось у такому серці те зерно добра, яким вітром занесло туди й у могуче полум'я роздмухало ту іскру, що світить не згасаючи навкруги — не зразу навіть і дошукаєшся. Єсть, видно, щось,—якась сила, та непохитність і незломність духа, що виносить таких людей з-поміж сірої маси звичайного людського мотлоху й становить на поверсі життя, як людей, що не тільки живуть, а й життя творять. Приглядатись до тієї-ось творчої сили, що людей цього типу піднімає з низів до світла й становить у перші лави борців за краще життя на землі—то найбільша втіха для кожного, кому не байдуже на це життя дивитись і хто не з холодним серцем ставиться до наших життєвих справ. Люде ці живими стоять сві-

точами на шляху розвитку та зразками моральної сили людини в найкращому цього слова розумінні. Якось тепліше й утішніше робиться на серці, коли бачиш перед себе ці ясні постати, яких не здолала наокружна темрява пригасити.

До таких людей належить Іван Карпович Тобілевич, відомий більше під своїм звичайним псевдонімом—Карпенко-Карий.

І. ПРОТИ ХВИЛІ.

I.

НЕ ЛЮБИВ про себе розповідати Карпенко-Карий ані друком, ані навіть приватно, в гурті своїх людей. Близька до його людина, що прожила з ним десятки років, свідчить: „Коли хто з знайомих чи близьких просив Івана Карповича, щоб він описав своє життя, то він дуже гнівався: „Треба, — казав він, — дуже себе любити і носитися з самим собою, щоб думать, що це може бути для кого цікавим!“ А зрештою, за вічною працею і часу не було“¹. Вже наприкінці життя він задумав був написати роман чи родинну хроніку „У пристані“, щоб поділитись досвідом свого життя, але... звичайно такі заміри занадто пізно приходять... Так само досі не появилось друком нічого і з його листування, хоч листи напр. до інтимного його приятеля, Євгена Х. Чикаленка могли б напевне не в одному висвітлити цю багату вдачу. Отже автентичних матеріалів до життєпису Карпенка-Карого ми поки що не маємо.

Зате йому з другого боку пощастило. Поруч із ним на життєвій ниві йшла людина, що не тільки формально була до його близька, але дійсно знала його життя, його думки, його душу. Цілі десятиліття, з початку 80-х років, ця людина вбірала в себе всі його інтереси, і коли письменник замовк, вона заговорила і здужала до якоїсь міри відтворити образ його перед нами. Маю на увазі цитоване вже „Життя Івана Тобілевича“, що належить дружині небіжчика, С. В. Тобілевиц; спомини ці, на жаль

¹ Тобілевич С.— Життя Івана Тобілевича. „Л.-Н. Вістник“, 1912, кн. ІХ, стор. 304. Порівн. слова самого Карпенка-Карого в листі до невідомої особи: „Писати свою автобіографію не буду, бо не хочу я смішити людей, нагадуючи їм своєю персоною „муравья“ з Криловської байки: „Какой-то муравей был силы непомерной“ (брульон листа зберігся серед паперів небіжчика,—див. у додатках).

не докінчені друком, з'явилися були протягом 1912—1913 рр. в „Л.-Н. Вістнику“. Це праця єдина може в нашому письменстві. Кладучи „останній вінок на могилу друга,“ авторка не тільки зовнішні подає факти з його життя, але вводить і в його духову атмосферу, зумівши облити все те огрійливим почуттям справжньої прихильності, теплом інтимного розуміння, проникливого в душу до письменника зазираючого. В результаті маємо високої вартості, мало не автентичний портрет письменника,—не тільки першорядної ваги матеріал до його життєпису, але до певної міри й не аби-який твір письменства. Цей матеріал покладено головним чином в основу й нашого нариса.

Південним краєм Київщини та північним Херсонщини, по-над річками—Тікичем, Синюхою й Тясмином, тягнеться довгою смугою вкраплена людність, що відрізняє себе од решти місцевої української людности. Єсть вона й по інших місцях по Україні—в Галичині, на Волині. Сами себе заступники цієї оригінальної верстви взивають „шляхтою“, наші селяне звать їх „ляхами“. І справді—і традиціями, і одежею, і навіть побутом вони силкуються одрізнитись од звичайного українського селянина, хоча так само сидять здебільшого на мизерних клаптиках виснаженої землі й так само в ній і риються й потім миються, не легкий собі шматок того насущника здобуваючи. Це, видко, нащадки якоїсь давньої колонізації, що кращії вида́ла колись дні, а пересунувшись на вільні тоді степи, потроху здрібніла, спрости́ла, занепадала в обставинах хліборобського побуту й сама сходила на становище звичайного мужика-хлібороба, задержуючи лиш неясні, часто фантастичні традиції, як відгомін колишнього кращого життя. Та було в тому минулому й справді щось таке, що вирізняло цих людей з-поміж гурту хліборобського. Ця верства здебільшого не знала кріпацтва, а може од його й тікала на вільний степ, і через те більш задержала й викохала в собі ознак людської гідности. Силкуючись одрізнитись од „простоти“, розумніші з їх охоче давали дітей у науку, хоч тим сподіваючись способом їх „вивести в люде“: бажання примитивне, але багате на глибші наслідки і можливости. В літературі нашій ця верства знайшла собі співців переважно в Галичині,—це так звана „шляхта ходачкова“ в повістях А. Чайківського, в коме-

діях Гр. Цеглинського це Франків колективний Довбанюк, виставлений переважно сатиричними рисами, з боку негативних прикмет своєї вдачі. На Україні, oprіч епізодичної постати Михалчевського в „Бурлачці“ у Нечуя-Левицького, серйозну увагу на цю верству звернув був один тільки Карпенко-Карий.

І це не випадково. Автор „Мартина Борулі“ й сам походив з тієї „шляхти“, знав добре її побут і духове обличчя й у своїй комедії використав навіть традиції свого роду — аж до „герба Тшивдарь“ та „рода жизни, свойственной дворянам“. Помилка в прізвищі (Тобелевич замість Тобілевич) сталася причиною до трагедії й у батька Карпенка-Карого, так само як у Мартина Борулі. І через те, мабуть, наш письменник дав не тільки сатиру на дріб'язкові забаганки українського „міщанина в дворянстві“, а й підкреслив, як згодом побачимо, саме людську і в своєму людському вигляді трагічну сторону в його бажанні „вийти в люде“. Автор був тут, у цій трагедії, не тільки стороннім глядачем, а й сам заінтересованою до певної міри дієвою особою...

Народився Карпенко-Карий 29 серпня року 1845-го в селі Арсеновці побіля Єлисавету, на Херсонщині. Він був найстаршим сином у Карпа Адамовича Тобілевича, що, спробувавши якийсь час сидіти на чинші, пішов нарешті на нелегкий хліб по панських економіях. Мати Йванова, Євдокія Зиновієвна, була з роду Садовських, кріпаків у пана Золотницького з-над річки Саксагані, з Катеринославщини.

Родина ця була надто інтерна, з виразними ознаками талановитості й якоїсь прирощеної культури. Карпо Адамович прожив Мафусалові роки і його добре пам'ятають усі, хто бував у Івана Карповича на хуторі, де доживав віку його батько. Це була гострого розуму людина, дотепний, раз-у-раз із силою життєвих фактів на-поготові, з великим досвідом пережитого вдумливо життя. У найінтелігентнішому товаристві поводився він так, що ніколи не подасть було знаку своєї малої освіти: досвід життя і та прирощенна культурність підказували йому найкращі й найвідповідніші способи поводження серед усякого товариства. Хоч Карпо Тобілевич за-молоду був чоловік убогий та старосвітський і звичайно дуже скептично навіть ставився до всякої новини, проте добре розумів, що то значить у житті освіта і

з останнього тягнувся, щоб хоч дітей дати в науку. Вже пізніше коли діти повиростали „сусідні панки, економи з окружних сел сміялись з його старої, витертої одежі:— „І не соромно тобі, Карпо, — говорили, — у тебе такі діти, а така шапка!“— „Тим-то й у мене такі діти, що така шапка“— відповідав батько сміючись¹. Гордість за дітей, надія на їх бренть у тому самовдоволеному жарті. І його надії не пішли марно, хоч і не такою певне уявляв собі життєву їхню дорогу батько. В історії українського театру й письменства рід Тобілевичів глибокий полишив по собі слід, виставивши таких діячів, як артисти — Микола Садовський і Опанас Саксаганський, молодші брати Йванові, та сестра їхня Марія Садовська. Сам Іван Карпович великої зажив слави не тільки як артист, але й як письменник-драматург, що свого часу на новий повернув шлях українське драматичне письменство й підвів під його тривкі підвалини соціальної драми. Саме од батька й одібрав Іван у спадщину отой здоровий тверезий розум і силу всяких спостережень та життєвого досвіду, з якого потім немов з багатого джерела черпав, раз-у-раз користуючись у своїх творах. Про старого Тобілевича ті, хто його знав, розказують, що взагалі „людина це була нещоденна: в йому заховані були ті таланти, що так яскраво розцвіли в його дітях“². Надзвичайно на язик гострий, з природи юморист, шукарь і скептик, Карпо Адамович сипав жартами, анекдотами, вигадками, мова його раз-у-раз виблискувала перлами щиронароднього юмору та власного гострого розуму. „Коли він розказував що-небудь страшне, — пише в допіру цитованих згадках Є. Чикаленко, — то так мальовничо розказував, що аж волосся на голові, бувало, їжиться, а як розкаже якийсь комічний випадок, то всі аж падають од сміху“. Вдача артиста себе виявляла навіть не на кону в театрі... Деякі оповідання батькові порозробляв потім Іван Карпович у своїх творах („Батькова казка“ й ин.); навіть рисами самого батька скористувався, як згадано, для фігури Мартина Борулі.³ А вже дух народньої

¹ Там же, стор. 308.

² Чикаленко Є. — І. К. Тобілевич. „Рада“, 1909, ч. 198.

³ Від одного з близьких до покійного драматурга людей я чув оповідання, як прийняв цей твір Карпо Адамович. „Він мовчки вислухав п'єсу, нічого не

мови, її колорит блискучий, живу образність напевне засвітив Іван з уст батькових.

Та й материних, бо і з Євдокії Зиновієвни так само була людина не аби-яка. Діти звичайно більш бувають з матірками, а в родині у Тобілевичів це було й неминуче, бо ж батька, за службою в економії, рідко й бачили дома. Дитячі літа нашого артиста й драматурга минали, таким чином, більш під впливом матері, в звичайних обставинах убогого сільського життя, де вже змалку дитина робиться робітником, помагаючи дорослим. Довелося й Іванові, як найстаршому в родині, ставати змалечку до щоденної роботи, чи то менших братів доглядаючи, чи помагаючи матері в господарстві. Пам'ятаю, що він якось при мені згадував, як малим хлопцем возив на собі воду або збирав по степу кізяки на паливо і як плакав, коли пустотливі менші брати кинуть було його самого на цій нудній роботі. „І самому б тяж кинути та забігти в степ, так матері жаль“,— додавав сивоголовий письменник. Про матір особливо теплі спогади zostались у її талановитого сина,—та й не у його самого: адже і Садовський і Саксаганський — обидва свої артистичні псевдоніми взяли од матері, ніби оддячуючись їй своєю славою. Була то людина великого серця, надзвичайно доброї, чулої та любовної душі. Надивившись ще за дівочтва на кріпацькі порядки та на власній шиї кріпацького ярма закуштувавши, Євдокія Зиновієвна опісля сама стала за доброго генія для кріпаків, коли чоловік її був уже за вправителя по панських маєтках, і раз-у-раз обороняла людей од усякої напасті, звичайної в кріпацькому побуті¹. Певне свою людяну вдачу й передала вона синові, оте міцне зерно добра в його душі заложивши. Спадщина і з цього боку добра була.

Але й ще одна спадковість позначилася на Іванові, як і на його братах. Я згадував уже, що в батькові його жив безпе-

сказав і тільки покивав на Івана Карповича пальцем. А в очах стояли сльози“. (Порівн. Тобілевич С.— Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. I, стор. 140) Видко, старий ще раз пережив драму свого життя і шкода йому було розвіяних надій на „дворянство“, хоча й мав уже „таких“ дітей.

¹ Цікаві факти з кріпацького побуту з споминів Івана Карповича перерахує С. В. Тобілевич,—див. „Л. Н. Вістник“, 1912, IX, стор. 311—313.

речно артист, який тільки не міг виявити себе в цілком невідповідних обставинах. Мати теж була натура артистична. Вона, як свідчить С. В. Тобілевич, „мала чудовий голос і теж співала всі свої чудові степові пісні, а також і співи з „Наталки“. Вона була неграмотна, але всю п'єсу вміла на пам'ять, бо поки не вийшла заміж, то з своїми панами, Золотницькими, часто бувала в театрі в Златополі, Новомиргороді чи Вознесенську, де грали ото українські товариства, і мусіла її бачити запевне не один раз на своєму віку“¹. І взагалі в родині у Тобілевичів у великій була повазі пісня, там „любили і знали на пам'ять всі пісні і сцени з „Наталки-Полтавки“, яку в ті часи грали на провінції часто трупи Молотковського та Жураховського. Монологи Возного, Шельменка сипались як з рукава, забавляючи компанію“². Ото ж не диво, що родинний дім Тобілевичів став ніби тим гніздом, з якого вилетіли згодом справжні артисти, що відродили й на величезну височінь підняли наш народній театр. Традиції цього театру молоді Тобілевичі всисали, можна сказати, з молоком матері.

Такі були подвійні впливи — спадковости й осередку, що оточували змалку Карпенка-Карого. Дитина жаденно вбирала в себе наокожні вражіння, складала їх до скарбниці розуму, щоб потім систематизувати, усвідомити й відродити в повних життєвої правди образах драматичного й сценічного мистецтва. Та поки що на черзі в її житті стояла наука.

II.

ПІСЛЯ неминучої тоді науки у дядка, дальшу освіту pobірав Карпенко-Карий у повітовій школі в невеличкому місті Бобринці, там же на Херсонщині. Мені довелося мати в руках цінну книжку, що документально встановляє шкільні часи нашого драматурга, — це „Собраніє литературныхъ статей Н. И. Пирогова“ (Одеса, 1858) з написом на першій картці:

„Дана отъ бобринецкаго уѣзднаго училища ученику 3-го класса, Ивану Тобѣлевичу, за успѣхи въ наукахъ и благонравіе, на публичномъ актѣ, 21-го іюня 1859-го года“.

¹ Там же, стор. 314; 1913 р. кн. II, стор. 298.

² Там же, 1912, IX, стор. 314.

Зважаючи на те, що повітові школи (на підставі шкільного статуту 1828 року) мали тоді всього три класи, можемо напевне сказати, що Карпенко-Карий почав свою шкільну науку р. 1856-го, а скінчив 1859-го¹. До речі можна зазначити тут, що наведений напис цікавий ще з одного боку — він документально теж ствержує вимову й написання самого прізвища Тобілевичів. Оте й у прізвищі, що спокусило було якогось неграмотного писарчука переробити прізвище на „Тобелевича“ і тим дати тему на „Мартина Борулю“, розв'язує тут усеньку справу.

„Корень учения горек, плоды же его сладки“—таким афоризмом, повним несвідомого юмору, любила потішати своїх горопашних годованців колишня російська школа. Гірке коріння тогочасної науки й справді занадто велику й гучну здобуло собі славу, щоб треба було широко на йому спинятись. Не входячи в оцінку принадних од науки перспектив, бо ж для кожного школяра то була річ проблематична, доводиться сказати, що гіркого коріння того доводилось зате аж надто заживати. Не минув того й молодий Тобілевич, повною одібравши мірою всього, на що була багата дореформенна школа. Розлука з рідними та домівкою, злидні і півголодне існування з вічними „котлетами з жому“, слабости і тупа, педантична схоластика з сакраментальним „Буки-Ирци-Аз—буде Бра“, неодмінні „субітки“—альфа і омега тодішньої науки, з допоміжними засобами в формі лінійок, чубійок, запотилишників; хабарники вчителі й здеморалізовані часто школою аж до краю товариші, атмосфера деспотизму з одного й приниження та забитости з другого боку—ось чим зустрів Бобринець малого хлопця з перших днів науки. Гірке коріння далось в знаки...

Та не збороло воно Тобілевича. Допитливий розум пробував вибирати кращеньке навіть з тих покидьків науки, що давала школа, а добра закваска з дому помагала й з наокружного багнавитягати науку на те принаймні, чого не слід робити. „Школярі,—пише С. В. Тобілевич,—дуже дивувались Іванові, що він, будучи з природи дуже сильний фізично, нікого не бив ані теж не любив

¹ О. Огоновський у своїй „Історії літератури рускої“ (ч. II, в. 2, стор. 859) початок науки Карпенка-Карого кладе на рік 1855-й, помилкою вважаючи тодішні повітові школи за чотирьохкласові.

вихвалитись своєю силою, як це робили інші. А тільки коли треба було оборонятись самому або боронити когось меншого, тоді сипав навколо ударами як градом, не жаліючи кулаків. Знали про це заінтересовані сторони й інстинктивно обминали причини до всяких суперечок. Так же як кулаків — боялись і його насмішок і гострої сатири, якими він не менш болюче вражав своїх супротивників, які хотіли його образити і дошкулити, витикаючи йому його бідність і подерті чоботи¹. Вчився хлопець добре, читав багато і може підсвідомо вбрав у себе ту протестантсько-визвольну атмосферу, що розлилась по Росії після банкруцтва самодержавно-кріпацького режиму під Севастополем, не минаючи навіть найглухіших закутків. Тим більше це повинно було виявитись тут, що через Бобринець гнали тисячі сірого „гарматного м'яса“ під Севастопіль і везли назад покалічених „героїв“ на старе поневіряння та злидні. Життя другим боком обернуло показну медаль самодержавія й показало такі його риси, що жахом і огидою повинні були напоїти чуже серце. Наука це дужча була за ту, що давала школа. До того ж знайшлися й люде, що помітили талановитого, допитливого хлопця й допомогли йому стати на шлях свідомості. Спомини дружини небіжчика зберегли в пам'яті ймення одного такого чоловіка. То був учитель історії Гордов, мабуть один з тих молодих педагогів, що зазнали вже на собі впливу знаменитого Пирогова, який саме тоді був куратором Одеської шкільної округи й здобув широку популярність своїми „Вопросами жизни“ (1856 р.), каменя на камені не лишаючи од старої шкільної системи. Новий дух у школі потяг за собою й нове поводження з учнями. Гордов закликав Тобілевича до себе додому, давав йому книжок на читання та певне не обходилося й без розмов про перечитане. Що часи під кінець перебування Тобілевича в школі справді почали вже були мінятись, показує і та книжка, яку одержав за нагороду Тобілевич, як кінчав школу. Ймення Пирогова в мурах старої повітової школи знаменувало загибель давньої педагогічної системи й оновлення самих методів науки та виховання. А це вже було само до

¹ Тобілевич С.—Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913 г. кн. I, стор. 132

якоїсь міри промінем світла в безпросвітній темряві попереднього часу.

Безперечно, що з цього проміння й покористувався Тобілевич. Кінчав він школу з мріями про дальшу науку, про вищу школу. Але це так і лишилось мріями: настала інша школа—тверда й тяжка школа життя.

III.

ТРИНАДЦЯТИ років скінчив Тобілевич Бобринецьку школу, а вже через рік, 1860 р., бачимо його на службі—спершу писарчуком у станового пристава Абрамова в містечку Висці, а потім „чиновником“ у казначействі (1861 р.) та в ратуші (міській управі, з 1863 р.) в тому ж таки Бобринці. Злидні в домі були великі і треба було не то зійти з батькової шиї самому, а ще й допомагати молодших дітей до розуму доводити. Не раз, пам'ятаю, згадував опісля небіжчик про початок своєї службової кар'єри, з притаманним йому юмором розказуючи всякі пригоди на новому становищі. Свіже випеченому „чиновникові“ було тоді либонь 14 років і він дуже боявся й самої згадки про службу. Ото ж сам батько одвів його до стану і як вів уперше, то по дорозі купив йому ягід—вишень, здається, —щоб хоч цими немудрими ласощами трохи підбадьорити й заохотити несміливого хлопця. Правда, спершу й вишні не помогли були. Якось сталося, що хлопець вивернув на стіл, чи може й на папери, чорнило і злякавшись, щоб його не прив'язали за кару до стола, попросту, без сором казка, втік із служби. Вийшло зовсім так, як із Степаном у „Мартині Борулі“. „Я, брат,—розказує він,—зразу аж плакав, як определили мене в казначейство. Дали мені, знаєш, якусь відомість: одні графки та цифри. Очі розбіглися—не знаю, котру поставив, котру ставить: проминув одну графку, всунув цифру—не туди, нагородив харків-макогоників і заморочився так, що замість пісошниці взяв чорнильницю й покропив відомість. Злякався, щоб не прив'язали до столу та й утік“ (дія I, ява 5). Проте згодом хлопець оговтався, сам знайшов службу в ратуші у Бобринці й показав себе таким добрим, пильним та тямущим службовцем, що йому доручати почали не тільки переписувати

папери, а й самостійну вже роботу. Діставав він за неї аж два з половиною карбованці на місяць—інші й дурно роками служили—і одбувши ретельно службову повинність, шукав і між товаришами, і на стороні живих людей, що не самими канцелярськими інтересами, не самою п'ятикою, гульнею та бешкетами життя своє сповняли. Це було важко, але не безнадійно,—надто в обставинах громадського життя, що потроху прокидалося вже після Миколаєвської реакції.

Канцелярська служба наприкінці 50-х років дуже нагадувала ту картину, що подав її Карпенко-Карий опісля в своїй комедії „Мартин Боруля“. Урядовці вчили бумаги на пам'ять, „виписували почерка“, бо це було найголовніше в тому справжньому царстві мертвих паперів, а по-за службою „терлись між людьми“, себ-то гуляли та піячили. „Чого нам скучать?—хвалиться один такий канцеляриста з „Мартина Борулі“.—У нас є більярд, бульвар чудесний, панночок скільки хочеш: у неділю бульвар ними цвіте, мов маком усіяний... А то збереться компанія та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печеруємо раки ілі запиваємо трехпробною й співаємо крамбамбулі“ (дія I, ява 5). Часи, як бачимо, були ще досить таки патріярхальні, але вони вже на очах миналися й Тобілевичеві судилося бути свідком кінця тієї ідилічної чиновницької патріярхальности або хоч глибокого її розкладу. Не забуваймо, що дія діється вже по Севастопольській кампанії на передодні пам'ятних 60-х років, коли нові розцвіталися надії й подих свіжого вітерця вже позначався в громадському житті. В столицях тоді вже голосно говорили про скасування кріпацтва, вже працювала біля цього навіть офіційна „Редакційна Комісія“, а в пресі та літературі провадилося гостре змагання про те, з землею чи без землі визволяти селян, бити різками чи не бити майбутніх вільних людей... А там у перспективі показувались—новий суд, земство, безцензурне друковане слово і ще чимало принадних речей. Звичайно, ці принадні речі, наблизившись до самодержавної дійсности, багато на своїй принадности тратили. Звичайно також, що навіть оті всі розмови, змагання та чутки ледве чи долітали в цілості до таких ведмежих закутків, як Бобринець, але все ж минався потроху

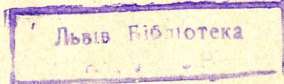
мертвий час глибокої прострації громадської, і людям з живою душею під впливом тодішньої визвольної літератури лекше й самим було прокидатись до громадської роботи, і знаходити собі спільників та товаришів на цеє спасенне діло.

Серед таких людей був і молодий Тобілевич. Пильний на службі, роблючи дуже швидко, як на свої молоді літа й невелику освіту, службову кар'єру—незабаром він переходить до повітового суду в Бобринці вже на чотирнадцять (великі на той час для його гроші!) карбованців, далі на ту-ж таки посаду в Єлисаветі, потім на секретаря міської поліції в Херсоні і знов у Єлисаветі—він проте не задовольнявся службою. Канцелярські інтереси та товариство з своїми „крамбамбулі“ й „трехпробною“ не вигасили в йому тієї іскри добра та допитливости, що мав він од природи й роздмухав сам читанням, самоосвітою та товаришуванням з людьми такої самої вдачі. Ще в Бобринецькій ратуші він служив разом з старим актором давнішого українського театру Голубовським та близько сприятелювався з молодим Марком Кропивницьким, теж „чиновником“ на той час у ратуші, що був тоді душею кращого товариства в Бобринці й імпував як своїми зверхніми прикметами, так і талановитістю та інтелігентністю. Дуже гарну, освічену й інтелігентну товаришку життя знайшов згодом Тобілевич і в своїй першій дружині, Надії Карловні Тарковській (з 1870 р.). Час громадського визволення та великих надій зробив те, що молодий чиновник усе далі одходив од звичайного чиновницького життя, беручи собі за зразок героїв з популярного тоді „Что делать?“ 19-го лютого 1861 р. Тобілевич зустрів як справжнє свято, як народній великдень і „зачисляв до самих світлих днів свого життя“¹.

Цікаво було б як найдокладніше простежити той шлях, яким ідучи, став формуватися й виробився з дореформенного чиновника з початковою тільки освітою—глибокий інтелігент і свідомий українець. На жаль, тут для потрібної докладности бракує автентичного матеріялу і широке лишається поле на здогади. Все ж спробую накреслити той шлях, бо саме він

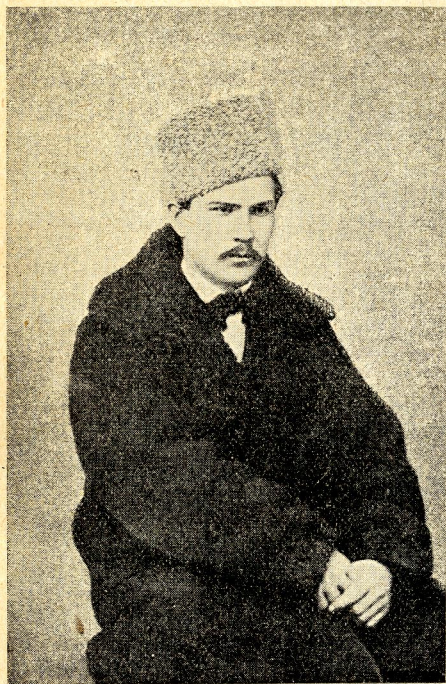
¹ Там же, стор. 137.

30.922

привів до нашого письменства й театру одного з найвизначніших його працьовників.

Я вже згадував, що Тобілевич зроду мав добру спадковість, яку впливи раннього дитинства тільки зафіксували й дали напрям на ціле життя. Міцна вдача, сильна воля, упертість

Ів. Тобілевич в 60-х роках.

що-до поставленої мети — ці прикмети, що характеризують Карпенка-Карого дозрілого вже віку, теж видко передалися до його через низку поколінь од тих сміливих, зважливих людей, що піонерами йшли на невідомий тоді степ, колишне „Дике поле“, аби не гнути шиї під кріпацьке ярмо. Тут вироблялась своєрідного типу висока культура, яка робилась традицією й для нащадків того піонерства. Вона ото й сприяла тому, що не зламали одного з тих нащадків ні стара інквізиційна школа, ні розбещена канцелярщина. Вони тягли його до того, щоб стати однією з тих „письменних п'явок“,

на яких скаржитися ще Котляревський устами Макогоненка і яких цілі купи сиділи ще на тілі народньому. Спадковість, традиція роду тягла його геть од тієї почесної компанії. Стріли його серед цієї боротьби й подали допомічну руку віяння часу — освічені, свідомі люди та широке, визвольними ідеями напоєне письменство. Перевага в боротьбі видимо почала схилитися на бік старої традиції, так несподівано новими впливами підсиленої.

Звичайно, це тільки схема складного душевного процесу, що на світанку свого життя переживав, мусів переживати мо-

лодій Тобілевич. Але маємо й де-які конкретні данні, що в ту схему бодай трохи вливають і живої крові. З тих порізаних округин, з яких доводиться ліпити тепер, хоча б і мозаїчним способом, цільну картину розвитку письменника і артиста—почну з письменства.

Ми не знаємо, хто був отой Гордов, що перший мабуть з інтелігентних людей звернув увагу на талановитого хлопця, може вгадуючи або передчуваючи, що в йому не аби-яка дрімає духова сила. Тим самим не знаємо й які книги давав він читати Тобілевичеві. Але вже самий факт безпосереднього єднання за тих часів учителя з своїм учнем промовляє дуже багато і тут можемо, не боючись помилки, з одного факта робити широкий висновок, як не боятися природознавці на підставі однієї кісточки відреставровувати цілий організм вимерлих тварин. Вище я висловив був здогад, що з Гордова був педагог нової, Пироговської сказати б, формації — з тих, що йшли слідом за своїм навчителем на прикладному полі освіти й виховання і перший внесли промінь світла до задушливої атмосфери старої школи. Маємо й ще одну рисочку, що це ствержує. С. В. Тобілевич свідчить, що в господі цього самого Гордова, тільки вже в Херсоні, стрівся й познайомився Карпенко-Карий з Дм. Пильчиковим,¹ який мав надзвичайний вплив на формування не самого тільки Тобілевича і в історії нашого громадського розвитку займав виключне може місце, як невтомний української ідеї пропагатор і незрівняний майстер устного слова. Обличчя Гордова стає таким чином цілком ясно перед нами, а разом вияснюється і те, які книги міг він давати своєму учневі.

Адже вся письменна Росія того часу знала тільки дві партії: за і проти реформи. На цьому вона покололася на два табори, що стялися в останньому бою і замирити між собою не могли. На два табори непримиренні покололась була й тодішня література,—певна річ російська, бо українська ще не оклигала цілком після того удара по голові, що дістала була в 1847 р., й ледве почала підводити голову в петербурзьких

¹ Там же, кн. III, стор. 531.

виданнях Куліша. Отже з одного боку були—Чернишевський, Добролюбов, Некрасов і ціла плеяда молодих художників, що потім поробилися славою російського письменства; з другого—стояли хіба темні лицарі з якої-небудь „Иллюстрации“ або „Северной Пчелы“: реакція втратила голову і все молоде, свіже тікало од неї. Відома занадто позиція Пирогова, а через те ясно, що його учні й прихильники могли належати тільки до першого табору. А в такому разі не менш ясно, чим міг поживитися з літератури од Гордова Тобілевич. Визвольна література того часу реалістично-народницького прямування була, очевидно, тією основою, на якій будував свій світогляд молодий Тобілевич.

Що це так, знаходимо підтвердження і в свідостві С. В. Тобілевич з пізніших часів. Згадуючи про літературні зібрання в господі у Тобілевича вже за Єлисаветського періода його життя, авторка споминів додає: „В той час Іван Карпович захоплювався російськими критиками і публіцистами: Добролюбовим, Щедриним, а особливо Белінським, так що навіть першого свого сина назвав в честь його Виссаріоном...“¹ Звістка надто характерна, тільки мені здається, що початок того захоплення треба одсунути назад, до того часу, як школяр Тобілевич ходив у гості до вчителя Гордова. Не може бути, щоб поступовий учитель не наділив свого вихованця такою евангелією того часу, як твори Белінського. Отже пізніший піетет Тобілевича до Белінського був не так мабуть даниною тодішньому захопленню нашого драматурга славним російським критиком—інші кумири настали бо в 70-х роках—як згадкою про перше молодого розуму раювання, про радісний прокид його під впливом читання творів „несамовитого Виссаріона“.

IV.

ДОСІ ми бачили самі російські впливи на Тобілевича. Проте він лишився на українському ґрунті й не тільки не збільшив собою величезної армії перекінчиків, а навіть став одним з дужих піонерів та працівників українського відродження в останніх десятиліттях минулого віку. Були, значить, і якісь

¹ Там же, кн. VII-VIII, стор. 163.

українські впливи, які нам теж треба тепер одреставрувати на підставі відомих фактів із його життя.

Думаю, що і в цьому ґрунт добрий та підвалину, можна сказати, непохитну виніс Карпенко-Карий ще з дому. Тут знов те, що я назвав традиціями роду, витворило дужу й міцну стихію українську, яка в дальшому житті, в обставинах невеликого-не зрусификованого міста коли й поступалася перед російсь, кою, то тільки в офіційальній, тим самим неглибокій і не впливовій сфері. Більш небезпечними для українства могли б стати російські розумові впливи, яким людина віддається не за страх, а за совість—коли б їх не зрівноважували одночасно такі самі впливи українські. А сліди їх у житті Карпенка-Карого так само знайдемо ще з молодих літ.

Я вже згадував, що ще служачи в ратуші в Бобринці, познайомився був Тобілевич з старим актором українського давнього театру Голубовським та з Марком Кропивницьким, що вже тоді писав по-українському (перша п'єса його—„Микита Мельниченко“, пізніше „Дай серцю волю, заведе в неволю“, датована 1863 роком). Бувши мало не одних з ним літ, Тобілевич дуже сприяв з Кропивницьким і вони вкупі, зібравши біля себе гурток молоді з службовців, розпочали в Бобринці українські спектаклі. Отже, виходить, починалася вже й якась практична українська робота. Правда, треба думати, що і думки, і робота молодих піонерів українського театру, самотужки проваджена, була почасти впливом стихійного почування себе українцями, почасти далеким одгомоном тих ідей, що вироблялися в центрах українського руху—тоді в Петербурзі, Києві та в Полтаві. Справжньої свідомости либонь ще не було—була тяга до неї. Коли для Кропивницького велику послугу в тому зробив Кониський, то для Карпенка-Карого українська свідомість прийшла згодом в образі відомого Дмитра Пильчикова.

Постать Пильчикова мало відома в ширших кругах українського громадянства, як і постать другої такого ж типу людини—Леонида Анастасовича Смоленського, проте в історії українського національного відродження обидва вони справили таку службу, з якою не порівняється може робота й декого з більш відомих людей. Обидва вони були вчителями цілого ряду дія-

чів, що тільки через них стали на українську стежку; обидва вони виховали кадри людей, що самоотверженно пішли на службу своєму народові. У обох головною сферою впливу було устне слово, пропаганда, безпосередні зносини, і про обох мало не з побожністю згадують їхні учні. Член Кирило-Методієвського Брацтва, Пильчиков опісля був за вчителя в Полтаві, Одесі, Херсоні—і скрізь збирав круг себе громаду, вміючи показати своїм слухачам осяйні перспективи народнього відродження і запалити їх на роботу для цього відродження. „Людина жива, чутка до всього доброго, вільного, прекрасного; людина жвава, перенятлива, з душею поетичною, з глибоким переконанням українським, з широкими поглядами політичними і з здоровенною ерудицією історичною—він зараз же причарував мене до себе. В житті моему не багацько людей, що б я був до них таким вдячним, як до Дмитра Павловича за той світ, що... світить мені на стежці мого життя і праці за-для України-Руси“¹. Ці слова одного з учнів Пильчикова багато з наших старших діячів могли б так само проказати, бо справді багато з їх несамохить робились його учениками, переймались його ідеями. Він, як згадує допіру цитований автор, умів учити людей з таким тактом, „що вони й сами того не помічали; ученики його і в школі і в громаді не спостережали, як вони переймаються його думками, слухають його поради і йдуть у слід його“.² Те ж саме міг би проказати і Карпенко-Карий, ба за його й проказує компетентний свідок—його дружина: „Самий спогад про Пильчикова і на схилку життя запалював у душі в Івана давній молодий ентузіазм, який будили в йому проповіді того справжнього апостола науки і народолюбних ідеалів“³.

Карпенко-Карий уперше спіткався з Пильчиковим у Херсоні, отже десь певне року 1868-го,—і одразу ніби новий світ свінув йому в натхненному слові нового знайомого. Увесь свій вільний час він перебуває у Пильчикова і „з цього часу він почув,—пише С. В. Тобілевич,—що наступила нова ера для його

¹ Кониський О. л.—Дмитро Пильчиків. „Зоря“, 1894, стор. 92.

² Там же, стор. 93.

³ Тобілевич С.—Життя... „Л. Н. Вістник“, 1913, кн. III, стор. 531.

духового розвою, що його сіре, одноманітне життя розцвітає живим цвітом нових питань і інтересів... Тільки дякуючи його світлому умові, його силі слова і переконань, що гуртувала біля нього думаючу молодь, Іван став тим, чим був уже до кінця віку—ширим народолубцем взагалі, а свідомим українцем в окремності“¹. Видимо, Пильчиков потрапив зачепити щось у душі в Тобілевича, освітити йому його власні стихійні нахили, привести їх до певного світогляду. Зібрання у Пильчикова, книжки за його порадою читані, розмови, коли якась широка думка зовсім новий кидала світ навіть на відомі перш факти—все це зачаровувало молодого чиновника й по инакшому ставило перед ним питання життя. До того ж Пильчиков, з його теорією користи громаді од доброго працьовника на кожному становищі, розплутував сумніви Тобілевича що-до його служби. А що ці сумніви були, що не легко дісталось Тобілевичеві його службове становище, показують ті бурхливі пориви протесту, які іноді охоплювали його. Цей надзвичайно витриманий, дисциплінований, скрупулезно совісний до своїх обов'язків чоловік іноді кидав усе, цілими тижнями не ходив на службу, приставав до очайдушних гультаїв і в цьому гурті одводив душу, що намучилася над картинами людського горя, яких так рясно постачала йому служба. „Виходь на мене сам сатана,—поборемось!“²—цей улюблений вигук Тобілевича під час товариської гульні не тільки свідомість сили виявляв, але й протест проти того „сатани“ бюрократичного режиму, якому він мусів коритись. Недурно найулюбленим з літературних героїв Тобілевича був Жадов з „Доходного места“ Островського і, кажуть, він грав цю роль так, як не міг жаден професійний актор удати³: переживання Жадова були відомі цьому чиновникові-артистові не тільки теоретично. Пильчиков і з цього боку багато допоміг йому, вносячи рівновагу в обурену та збаламучену душу.

Цей вплив Пильчикова тільки зміцняли дальші знайомости, яких шукав і знаходив Тобілевич. Г. Стрижевський, Вол. Мен-

¹ Там же.

² Там же, стор. 536.

³ Там же, стор. 532, кн. VII—VIII, стор. 162.

чиць, д-р Михалевич, теж сильна людина типа Пильчикова, взагалі весь Єлисаветський гурток, а згодом, коли звязки поширились на Одесу й Київ, такі світочі тодішнього українства, як Смоленський, Антонович; пізніше приятелювання з Є. Чикаленком, М. Комаровим, Русовим — усі оті ймення показують, звідки набірався Тобілевич духу, який так не личив його службовому становищу. Показують вони й ті шляхи, якими він у розвитку своєї свідомости переходив.

Народолюбне письменство гартувало в Тобілевичеві бажання служити народові, а українські ідеологічні впливи, в образі Пильчикова й ин., наvertsали те бажання до свого народу та рідного краю. До того ж нахилили Тобілевича і власні симпатії, родинні традиції та широкі, не з книжок тільки, відомости про народне життя. Таким способом з дореформенного чиновника й виформувався свідомий українець, що й на службі поводився згідно з своїми принципами і набіравсь поки що того матеріалу та життєвого досвіду, що колись мали стати йому в пригоді для його літературної творчости.

V.

АЛЕ з найперших часів службової діяльности Тобілевича була ще одна сфера, що чи не найдужче притягала його до себе, будила просто якесь запальне до себе почування й може найбільш держала молодого чиновника на шляху ідейних поривань та моральної чистоти. То був театр, ця взагалі велика підойма на початках усякого відродження.

До театру Тобілевич мав просто якусь побожність, мабуть винесену теж з-під батьківської стріхи, де він чув материні оповідання й співи з „Наталки-Полтавки“. Щоб потрапити до театру, він не спинався ні перед чим і ладен був на вчинки, які на теперішню мірку здадуться принаймні екстравагантними. Раз якось, будши вже на службі в Бобринці, довідався Тобілевич, що в Єлисаветі має бути виставлена „Наталка-Полтавка“. Не довго надумуючись, майнув він до Єлисавету, пройшов за ніч пішки 50 верстов, сидів у театрі, як сам потім згадував, немов у храмі й почував себе так наче після якогось високого подвигу. Щоб побачити знаменитого Ольдриджа, Тобілевич знов

же ходив з Бобринця до Єлисавету, вистоював з досвіта черги під театром, сидів цілий день на бульварі, а після спектаклю вночі йшов знов пішки до Бобринця, щоб на ранок поспіти на службу. Зате ж він і слухав так, що тридцять літ по тому міг передавати з усіма нюансами запальні монологи Отелло-Ольдриджа невідомою йому англійською мовою. „Це почуття ніби святодійности,—додає, переказавши ці факти, С. В. Тобілевич,—осталось у нього на завжди, коли він і сам грав і слухав, як грають інші; він інакше зовсім дививсь на сцену, ніж вся публіка, він увесь захоплювався переживаннями артиста на кону і нічого більше не бачив“.¹ Мимоволі пригадуються повні вогню статті про театр Белінського і може й захоплювався ним так Тобілевич тому, що стрів у йому такого ж самого до самозабуття захопленого театром письменника.

Як не як, а це захоплення дало за-молоду Тобілевичеві практичне діло з сфери українства.

Про щиро-український постійний театр за тих часів шкода було й думати: бракувало і репертуару широкого, і театральних сил,—але вже й тоді можна було помітити деякі зародки справжнього українського театру. Сам Тобілевич у своїх споминах згадує про театральні трупи Жураховського і Молотковського, що мандрували в 50-х роках по Україні, добравши гарних українських акторів і виставляючи „Наталку-Полтавку“, п'єси Квітки та Ващенко-Захарченка.² Поодинокі актори з тієї трупи потім і сами пробували з місцевими силами виставляти українські спектаклі. Були й значні аматорські сили. Так, у Єлисаветі ще на початку 60-х років місцеві аматори (Тарнавський, Островерхий, Безрадецька) досить систематично виставляли українські спектаклі,—ті самі, на які Тобілевич пішки ходив аж із Бобринця. В згаданих вже споминах він розказує, що саму „Наталку-Полтавку“ якось на масляній виставляли разів щось із шість—і це характерно: вдень робили вистави по дешевим цінам „для прислуги“, як писалося на афишах, тобто

¹ Там же, кн. II, стор. 298.

² Тобілевич Ів.—„Наталка-Полтавка“. Сторінка з споминів. „Літературний Збірник на спомин Ол. Кониського“. Київ, 1903, стор. 104.

по-теперішньому — народні спектаклі.¹ Спектаклі ці хорошою грою притягали силу публіки й величезний мали успіх.

Разом з Єлисаветом пішов і ту ж таки справу підняв і Бобринець. Там теж на початку 60-х років склався свій театральний гурток, на чолі якого став актор з української трупи Жураховського і Молотковського Голубовський, що служив на той час у Бобринці в ратуші, а перші місця заняли теж ратушні чиновники Кропивницький і Тобілевич. Грали спершу в якійсь дрантивій шопі, аж поки один з місцевих обивателів, Медовий на ймення, побачив, що на виставах людей повно, та й переробив на театр свій будинок. Костюми й декорації справляли в складчину. Виставляли всі п'єси тодішнього українського репертуару, од Котляревського аж до першої драми Кропивницького „Семен Мельниченко“, а з російських переважно п'єси Островського, серед яких найчастіше йшло „Доходное место“.² Обставини для театральної роботи були взагалі добрі, бо, як згадував опісля сам Тобілевич, „тоді в тім глухім закутку не дуже звертали увагу на цензурні установи і заборони: городничий або справник не задумуючись дозволяли для постанови, не бачивши цензорського олівця, речі такі навіть, як заборонену цензурою п'єсу Львова „Свет не без добрых людей“³. Майже без перешкод провадилося чимале, як на той час і як на провінцію, культурне діло.

Велика любов до театру та великий же й талант сценічний незабаром поставили в цих заходах Тобілевича поруч з Кропивницьким, а як Кропивницький покинув Бобринець, то й на перше місце, як керовника і актора. Грати йому доводилося найрізноманітніші ролі, аж до молодичь, за браком жіно-

¹ Там же, стор. 106.

² В своїй коротенькій (не друкованій) історії українського театру Карпенко-Карий подає такий репертуар бобринецьких аматорів: „Ревизор“, „Не в свои сани не сядишь“, „Доходное место“, „Жених из Ножевой линии“ й „Свет не без добрых людей“; але частіш виставлялись українські: „Наталка-Полтавка“, „Сватання на Гончарівці“, обидва „Шельменки“, „Москаль-Чарівник“, „Оглядівся, як наївся“, „Кум-мірошник“, „Іди, жінко, в салдати“, „Покійник Опанас“, „Семен Мельниченко“ (беру з рукопису).

³ Там же. Згадану першу п'єсу Кропивницького („Семен Мельниченко“ або „Семен Старостенко“) грали в Бобринці й зовсім без усякої цензури.

чого персоналу (Цвіркунка в „Чорноморському побуті“), але потроху почали позначатися в йому ті риси його гри, що цілком виявилися вже тоді, коли він зробився професіональним актором і знайшов своє справжнє амплу. Власне ще в Бобринці та в Єлисаветі виробився з Тобілевича цілком викінчений артист, що тільки ще не звирявся на свої сили й не зважувався проміняти своє становище на бурхливе існування та вічні мандри актора. А грав він, напр. роллю Жадова з „Доходного места“ так, що йому ніхто не міг дорівняти навіть з професіональних акторів. Не раз, бачивши гру Тобілевича в п'єсах Островського, російські антрепренери закликали його до себе, спокушаючи славою, грішми, широким полем діяльності. Тоді Тобілевич не пішов за спокусою. Артист у душі, він все ж своїми завичками та вподобаннями був далекий од того життя артистичної богеми, яке тоді провадила здебільшого акторська братва. Він любив село, хліборобську працю й родину і проміняти осіле домонтарське життя на вічну блуканину було йому осоружним. Зате він залюбки міняв парик і грим на перо рецензента, і коли до Єлисавету, де він служив потім, приїздила трупа справжніх акторів, містив у місцевій газеті „Єлисаветградській Вѣстникъ“ театральні рецензії. На превеликий жаль, я тепер не можу тих рецензій здобути, а думаю, що вони могли б дати надто цікавий і цінний матеріал для біографії нашого визначного артиста і драматурга. Варто було б їх таки розшукати й використати, і може це зробить хтось із місцевих людей.

До того ж часу належать перші літературні спроби Карпенка-Карого й по-за театральними рецензіями. При кінці 70-х років українська громада в Єлисаветі виявляла чимало життя, хоча театр український і припинився, бо указом 1876 р. був заборонений. Хто з громади мав до літературної праці хист і нахил—почали пробувати себе в літературі. Тобілевич працював тоді був коло перекладів з російської мови („Подлиповцы“ Решетникова, „Книжка чеков“ Гл. Успенського, то-що) й написав кілька самостійних оповіданнів. Та не було де тоді друкувати свої твори українським письменникам, і через те одним-одне оповідання Тобілевича, „Новобранець“, тільки й по-

бачило світ (у збірці Старицького „Рада“ за 1883 рік, під псевдонімом Гнат Карий); решта ж усе загинуло,—між иншим і повість „Безталання“, якої сюжет автор опісля розробив у драмі „Безталанна“. Та і літературний талант Карпенка-Карого в повному розквіті виявився також уже пізніше.

VI.

ТАКИЙ був той „надзвичайний секретарь поліції“, як Тобілевича звать в один голос усі, хто зазнав його за часів його служби. І справді на своєму місці була це дивовижна людина. Надзвичайно чесний і не формально, тільки справний на службі, він дивився на неї як на один із способів служити громаді і справді, як побачимо зараз, таки служив. Розвинений, інтелігентний, запальний прихильник визвольних ідей, він був живою аномалією в поліційному осередкові, якимсь білим круком у наскрізь чорній атмосфері. „Коли приходила нова книжка „Отечественных Записок“,—пише в своїх згадках Є. Чикаленко вже про життя в Єлисаветі 70-х років,—то збирались близькі приятелі Івана Карповича і гуртом читали її, починаючи з Щедрина і кінчаючи „Внутренними обозрениями“ Єлисеєва. Багато розмовляли з приводу прочитаного, багато сперечались. Хоч Іван Карпович скінчив тільки „уездное училище“, але читанням та розмовами з освіченими людьми він так себе розвив, що робив враження зовсім освіченої людини. Він любив говорити, любив робити виводи з життєвих фактів, але вмів і слухати. Я раз-у-раз звертав увагу на те, як він слухав, бувало, д-ра А. І. М(ихалевича), під впливом якого ми всі тоді були“¹. А ось і бібліотека секретаря поліції: „Книжок було багато: всі женецькі видання, „Колокол“, „Полярная Звезда“, всі твори Герцена та инших, дорогоцінні перли думок великих людей, що тоді цікавили і читалися всією мислящою публікою“.² Не диво, що цей секретарь поліції був центром, до якого горнулося все, що входило в конфлікт з офіційною Росією того

¹ Чикаленко Є.—І. К. Тобілевич. „Рада“, 1909, ч. 198.

² Тобілевич С.—Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. XII, стр. 432. Ще попереду Карпенко-Карий користувався з великої й гарної бібліотеки п. Рогаської в Єлисаветі. Там же, кн. II, стор. 307.

часу. Перебуваючи формально у ворожому таборі, він робив усе, щоб той табір позбавити його шкідливої сили, а нато-місць допомагав знов же всьому, що туу силу розхищувало. На брудному місці, яким була російська поліція, під рукою Тобілевича зовсім нова, нечувана доти, атмосфера запанувала. Зник всепотужний хабарь, перестала лунати специфічна поліцейська словесність, багатство перестало користуватися з звичайних прерогатив та привилеїв, усі справи переходили своєю чергою і в основі всіх був закон, а не примха. „Смішно було дивитись,—згадував опісля Тобілевич,—як падали оті трьохрубльовки на землю з рук просителів, не прийняті чиновниками—і соромили одних і других“¹. І слава про „незвичайного секретаря“ далеко йшла навкруги і щире викликала зачудування й здивовані запити—і де він такий взявся?...

Ось ще кілька рисочок з тодішнього життя „незвичайного секретаря поліції“.

Кожного року, саме в косовицю та жнива, Тобілевич брав одпустку й вибірався на село. Недалеко Єлисавету дружина його мала шматок землі (потім хутір „Надежда“), де Тобілевичі провадили маленьке хазяйство. Ціле літо Іван Карпович працював коло землі, як справжній робітник, ходив за плугом, косив і справляв усі роботи по господарству,—і робив це не як ділетант, а як звичайний хлібороб: косарь із його був, напр., на вдивовижу навіть для сусідів-селян. Не раз цитований вже Є. Чикаленко каже, що такий спосіб життя виник у Тобілевича під впливом тодішньої народницької літератури, а особливо „Писем из деревни“ Енгельгардта, що величезне робили вражіння на тодішню молодь і збирали в Батищево до Енгельгардта та й по інших місцях цілі колонії з інтелігентних хліборобів, так званих тоді „тонконогих“. Однією з таких колоній і був хутір Тобілевича; в Надежду кожного літа наїздило багато молоді, що вчилась практично робити коло хліба. Для самого Тобілевича оті щорічні переїзди „на заробітки“ не були тільки інтелігентською забавкою, бо він мріяв, дослужившись пенсії, зовсім таки й на завжди осістись на землі і вже

¹ Там же, кн. IX, стор. 386.

заздалегідь привчав себе до тяжкої праці хлібороба. Довелось йому таки орати й засівати—тільки інше поле, поле української драматичної літератури і театра...

Року 1881-го, коли в Єлисаветі, як і по інших місцях на Україні, зірвався був єврейський погром, оселя Тобілевича повна була євреїв, що шукали тут захисту, порятунку і притулку, —і справді, кращого захистка вибрати вони не могли, як у цього шанованого по всьому місті чоловіка. Для характеристики поглядів Тобілевича на єврейську справу до речі, може, тут буде згадати, що його один час дуже був захоплював сюжет на тему єврейського питання. В центрі драми хотів драматург поставити єврея-ідеаліста, якого не розуміли ні свої, ні чужі і всі мали за божевільного. Подаю тут цей факт через те, що реалістичні типи євреїв у творах Карпенка-Карого дали згодом привід декому навіть з українських критиків і самому авторові закидати, ніби він несправедливо ставився до євреїв. Підстав для цього не можна добачити ні в творах Карпенка-Карого, ні тим паче в фактах з його життя,—але про твори з цього погляду буде ще у нас мова опісля.

Тим часом над головою „незвичайного секретаря поліції“ почали вже збиратися хмари.

Треба думати, що сама вже його репутація сприяла тому, що на його зкоса повинні були поглядати органи політичної поліції. Адже всякий незвичайний учинок у тій атмосфері вічного страху й підглядання повинен був викликати запитання—чому? а це останнє простісінько провадило до кваліфікації людини як „неблагонадійної“. У Тобілевича ж була з того погляду й ще гірша провина. Року 1883-го, саме тоді, коли уряд усі напружував сили свої на боротьбу з „Народною Волею“—виявились зв'язки між „радикалами“—тодішнє ім'я революціонерів—і взагалі неблагонадійним елементом та „незвичайним секретарем поліції.“ До партії він, правда, не належав, але спочуваючи від щирого серця визвольному рухові, допомагав йому чим міг: переховуючи літературу¹ і людей, наділяючи

¹ Про курйозний випадок, коли собаки вигребли закопану в дворі нелегальщину, я чув згадки од самого Івана Карповича. Порівн. Тобілевич С.—Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. XII, стор. 432—433.

пошпортами і т. и. Кажуть, що саме останнє й звернуло увагу жандармерії—занадто багато вже нелегальних почало кружляти з папшпортами од Єлисаветської поліції. Та не обійшлося і без доноса на місці. Якись „фальшиві друзі“—тепер їх звуть просто провокаторами—Дяченко й Цокуленко виказали жандармерії увесь Єлисаветський гурток ¹. В Єлисаветі зроблено силу трусів, арештів; українську громаду розпорошено та порозсилано по далеких закутках. Тобілевича, за кілька років до пенсії (4. X. 1883 р.), позбавлено служби—і з того часу російська бюрократія втратила чинівника Тобілевича, а українське письменство й театр придбали письменника й артиста Карпенка-Карого. Химерна доля сама поставила його на той шлях, куди тягла натура, та не пускали були обставини.

Тепер, здавалося, не було вже ніяких перешкод на те, щоб іти на сцену,—тим більше, що перед тим спобігло Тобілевича ще й родинне нещастя, та й не одно: померла його мати, потім, тяжко вихорувавши, за нею пішла кохана дочка Галя і на решті дружина й вірна товаришка в житті, Надія Карловна (1882 р.), кинувши на чоловіка дрібні діти. Родинне огнище було зруйноване і хутір Надежда не тяг уже до себе. Покинувши господарство й дітей на батька, Тобілевич зразу ж, як позбувся служби, пристав був до драматичного товариства Старицького, що саме тоді грало в Єлисаветі з участю братів Карпенка-Карого, М. Садовського та О. Саксаганського ². Але знов химерна доля неначе гралася й помститись хотіла за попереднє зволікання і ще таки поводила не трохи: не довго цим разом вибув Карпенко-Карий на сцені. Того ж самого року, коли трупа Старицького приїхала до Ростова (на Дону), прийшов наказ од міністерства внутрішніх справ про адміністративну висилку Тобілевича. За згодою тодішнього наказного отамана на Дону кн. Святополк-Мирського, Тобілевич лишився на засланні в Новочеркаському, без права виїздити цілих п'ять років ¹. Артистичну кар'єру Тобілевича припинено на самому початку.

¹ Там же.

² Садовський М.—Мої театральні згадки. „Л.-Н. Вістник“, 1907, кн. VI, стор. 411—412. Порівн. Тобілевич С.—Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913. кн. XII, стор. 437—438.

Почалося бідкування в Новочеркаському і разом з тим перший період письменницької діяльності Карпенка-Карого. Почавши ще в Єлисаветі „Бурлакою“ („Чабан“), тут він написав п'єси: „Бондарівна“, „Наймика“, „Розумний і дурень“, „Мартин Боруля“ та „Безталанна“. Першою з них побачила світ „Бондарівна“ в Херсонському белетристичному збірнику „Степ“ (СПБ. 1886); того ж року в Херсоні вийшов „Збирникъ драматичныхъ творивъ Ивана Карпенка-Карого“ („Бондарівна“, „Хто винен?“, „Розумний і дурень“), а за рік окремо „Наймика“. Карпенко-Карий одразу увійшов до кола українських письменників з чималим набутком і одразу ж завоював собі тим певне місце в письменстві. Але матеріально бідувати на засланні довелось не аби-як. Спершу була думка, що дадуть шматок хліба п'єси, та з цим тоді не так то пішло гладко. З споминів М. Садовського ми знаємо, що Карпенко-Карий, приславши Кропивницькому й Старицькому свою нову п'єсу „Хто винен?“ („Безталанна“), прохав, щоб вони, зважаючи на його „тяжке теперішнє становище, платили йому 50 карб. у місяць, а він усі п'єси, які напише, буде присилать їм“. Проте до згоди не дійшло і „Карий більше з такими питаннями не звертався“². До того ж і тепер, як і після, цензура до творів Карпенка-Карого ставилась надто суворо: мало не кожна його п'єса по кілька разів мусіла мандрувати до цензурного комітету й назад, міняючи назву й подробиці, поки з бідною дотискувалась на сцену³. Треба було иншого заробітку шукати. Спершу

¹ Потім, заходами між иншим М. К. Заньковецької, заслання для Карпенка-Карого скорочено до трьох років. У надзвичайно цікавому листі до М. Садовського та М. Заньковецької з Новочеркаського (недатована частина листа збереглась у М. К. Заньковецької), сам Карпенко-Карий термін свого заслання кладе вже на 9 березня 1887 р. Два „подаровані“ роки Карпенко-Карий мусів таки добувати у себе на хуторі і на волю вийшов все ж тільки 1889 року.

² Садовський М.—Мої театральні згадки. „Л.-Н. Вістник“, 1907, кн. VIII—IX, стор. 193.

³ Драма „Бурлака“ була заборонена під первісною назвою „Чабан“, „Сто тисяч“—під назвою „Гроші“, „Безталанна“—під назвами „Хто винен?“, „Чарівниця“ та „Безталанна“, „Підпанки“—під назвами „Що було, те мохом

взявся був Тобілевич до ковальського ремесла, але незабаром дуже близько зійшовся з палітурною артіллю, що допомогла йому і наукою, і струментом. З колишнього чиновника, потім артиста—став робітник. З своєю другою дружиною, теж відомою потім артисткою й авторкою цікавого „Життя Івана Тобілевича“, Софією Віталіївною, почали вони робити палітурки на книги, і це був єдиний певний заробіток на початку перебування їхнього в Новочеркаському, бо всяку спробу громадської допомоги Іван Карпович од себе категорично одхиляв¹. Вивіска „Переплетная мастерская Івана Тобілевича“ стала б за добру окрасу якогось українського музею, як би доховалась була до наших часів.

Років зо три вибуло подружжя Тобілевичів у Новочеркаському і тільки р. 1887-го одібрав Карпенко-Карий дозвіл добувати заслання у себе на хуторі. Перебравшись туди, ще два роки прожив він невийждно, працюючи знов коло землі, живучи вже цілком сільським життям. Відповідаючи на мого листа з приводу бажаних додатків до його життєпису, що надрукував був О. Лотоцький у київській газеті „Жизнь и Искусство“, Карпенко-Карий писав: „Що до біографії моєї..., то я нічого не маю від себе додати, хиба те, що я п'ять років працював як хлібороб і працював власними руками від ранньої до вечірньої зорі поруч і нарівні з народом, що і дало мені найбільше спроможности познакомитись з життям, про котре пишу. Багато дечого є цікавого,—додає він,—з часів моєї ссилки і життя на Дону, але це тепер не приходитьсья писати, бо може й не дозволять“².

Року 1889-го, одбувши кару повною мірою, Карпенко-Карий одібрав нарешті дозвіл виїздити, куди схоче, окрім, звичайно, столиць. Тут лежить свого роду гранична межа в його житті і творчости.

поросло“ і „Не так пани, як підпанки“, „Лиха искра“—під назвою „Сербин“ і т. и. Про цензурні митарства напр. „Безталанної“ (і сама ця назва сталася випадково: в цензурі перекрутили „Безталання“ на „Безталанна“) див. у згаданих споминах М. Садовського—„Л.-Н. Вістник“, 1907, кн. XII, стор. 408—412.

¹ Тобілевич С.—Життя... „Л.-Н. Вістник“ 1913, кн. II, стор. 306—307.

² Лист з 7. X. 1900 р., з Миколаєва.

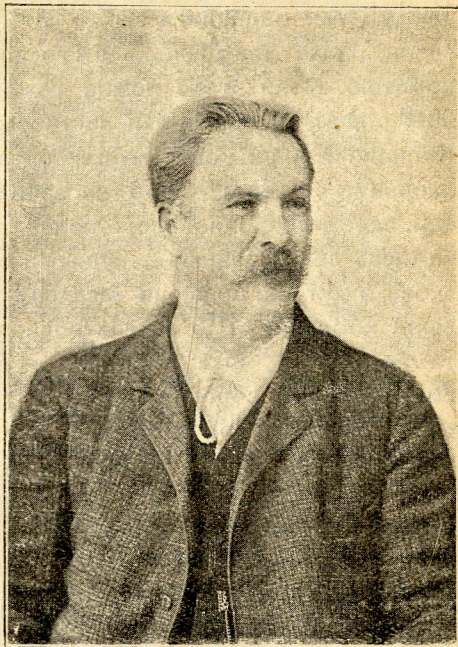
ПОЧИНАЄТЬСЯ блискучий артистичний період у житті нашого письменника, що вже до самої смерті працював на цьому полі, стоячи неофіційно на чолі одного з найкращих українських товариств драматичних разом з братом своїм, О. К. Саксаганським. Життєпис його з цього часу переходить в огляд його літературної й артистичної діяльності, якою він глибокий кинув слід в історії українського національного відродження. Серед паперів Карпенка-Карого лишилось кілька виписок з „Книги об украинском театре“, що мабуть систематично провадилася при товаристві Саксаганського і містила в собі протоколи, акти, умови, окремі події в житті товариства і т. и. — „для истории украинского театра“. „Книгу“ цю писав, як видно, Карпенко-Карий і як що вона збереглася в цілості, то це буде справді дорогоцінний матеріал до історії нашого театру. Але й згадані виписки добре ілюструють ролю в тій історії самого Карпенка-Карого, душі живої цілого драматичного товариства.

Неможливо, звичайно, в короткому нарисі вислідити всі перипетії мандрівничого артистичного життя, та це й не потрібно, бо в тому житті поруч блискучих моментів багато було все ж і одноманітного, що на-ново переживалося в кожному місті, — а їх багато промайнуло перед очима — і вже не лишало по собі тривких слідів. Досить буде вирізнити типові моменти, бо й вони кинуть світло на все тодішнє життя нашого письменника й артиста.

Року 1890-го Карпенко-Карий з братом своїм, О. К. Саксаганським, засновує українське драматичне товариство, переважно з молодих сил, бо вже випробовані акторські сили розпорошені були по інших товариствах. Силу праці й енергії покладено було на це формування, зате ж трупа Саксаганського вже незабаром зайняла одно з найперших місць старанним виконанням та добірним репертуаром, в основі якого лежали твори Карпенка-Карого. Спершу товариство мандрувало здебільшого по лівому боці Дніпра, але з 1895-го року, по тому як з Київа знято було заборону для українських вистав, вона вже що-року грала зимовий сезон у Києві і це вперше може надало україн-

ському театрові хоч деякого вигляду постійності. Найкращими з цього погляду були сезони 1900—1901 років, коли до товариства пристали були Кропивницький, Садовський, Заньковецька воно знов на якийсь час зібрало й з'єднало в собі найкращі сили давньої української сцени. Немов одродились перші часи існування нашого театру з тим блискучим ансамблем, який викликав загальне здивування і ставив українських артистів за зразок навіть для російської сцени. Мало не кожен спектакль був блискучим тріумфом для артистів, хоча, звичайно, за лаштунками це коштувало керовникам багато праці, заходів і... дипломатії, щоб не вразити будь-якої артистичної амбіції.

Діставшись на сцену вже літньою людиною з певними завичками та нахилами, Карпенко-Карий і в своє мандрівниче життя вніс елементи домонтарства, родинности, ладу. Мандрівниче життя актора взагалі було йому не до душі, і в його листах часто чуто

Ів. Карпенко-Карий (з портрета 90-х років).

тугу за власним куточком. „Скучно за дітьми, за тихим сільським життям,—пише він якось у листі до мене.— Тепер саме жнива, цікаво і приємно. А ти парься на кону—ще добре як в путящій ролі, а то, буває... Та що робить — мусиш!“¹ „Завидки беруть,—одписує він мені на село, де я літував,—як згадаю отут, у до-сить поганому Харькові, що є на світі село, де Ви зараз серед тиші одпочиваєте, що є хутір Надежда, та нема надії скоро

¹ Лист з 13. VII. 1902 р., з Харькова.

там оселитись на завжди. Тут жарко, смердить на улицах і нема горизонту, котрий я так люблю“¹. І періодично Іван Карпович мусів тікати на відпочинок до землі і природи, яких йому так бракувало по містах і од яких він набірався сили, бадьорости й свіжих вражіннів.

Спершу, поки великим постом заборонено було взагалі грати в театрі, він, на масниці скінчивши зимовий сезон, забірався в Надежду і там відпочивав аж до літа, набираючись сили на новий сезон, ділячи своє дозвілля між господарством та письменницькою роботою. Коли стало можна грати і великим постом (з кінця 90-х років), ці відпочинки наставали вже пізніше. Але для Івана Карповича вони конче мусіли бути, він неодмінно повинен був „торкнутись землі“, щоб не занідіти в міській атмосфері. І там, серед природи й своїх людей, він дійсно відпочивав. „Цілий тиждень серед дядьків — купаюсь як риба в воді“, — пише він якось з хутора, подаючи загальну характеристику своєї селянської компанії: „Що за гострослов наш народ, то тільки слухай та регочи! З лиха сміється, з багатого сміється, з бідного сміється і над собою сміється. Ох, як би йому дати рідну просвіту, він би поборов і лихо, і бідність... та ба!“² І за свого хазяйнування, хоч і уривками, Карпенко-Карий шматок дикого степу обернув був у справжній культурний куточок: завів гарний сад, викопав ставок, засадив лісом частину степу. Сусіди-селяне, та навіть і батько, скептично поглядали на таке хазяйнування. Я пам'ятаю, як старий при мені казав бувало, коли Іван Карпович збірався в допіру насажений ліс „полежати в холодку“, а лісу того ще й од землі не було видно: „А що, Іване — десь певне в твоєму лісі вже вовки виють?“ — „Глузує старий, не вірить, щоб у степу та можна було ліс викохати“, — підморгував до мене Іван Карпович, а батькові відповідав: „А вже хутко й завиють, тату!“... Були й свої господарські „огорчення“, коли напр., посуха вдарить або жито виляже од буйного дощу. „Хожу біля озимини, що лежить на землі, — скаржився на свої турботи Іван Карпович, — та зітхаю. Покликав дядьків

¹ Лист з 24. VII. 1902 р., з Харькова.

² Лист з 1. V. 1901 р., з Надежди.

на пораду, рішили — викосить; а як почали косить і носить скошене, то всім стало жаль і рішили — не косить. Тепер що дня бігаю дивитись — чи росте скошене. Тут не потеря, — додає Іван Карпович, — грає ролю, бо всієї тієї озимини — 2 десятині, а хліборобська любов, якою я повен з давніх давен“. І немов щоб підкреслити некористливість свого господарювання, він приписує в цитованому допіру листі: „Маю невід, ловимо иноді рибу, а як піймаємо, то й назад випускаємо по приговору всієї сем’ї“¹. І справді, оте хазяйнування було швидче задоволенням давньої в Тобілевича тяги на землю, свого роду „голосом предків“, а ніж дійсно хазяйською, практичною справою.

VIII.

ТАМ ЖЕ таки, біля землі, задовольняв Карпенко-Карий і другу свою тягу — до писання, хоча тут, як побачимо нижче, й розривався иноді між двома однаково дужими нахилами. Працював він оригінально, — довго „виношував у собі“ задуманий сюжет і лиш тоді сідав за писання, коли в голові склалося вже все до дрібниць. Тоді писав запоем, не одриваючись, частіше ночами і вже не бачив нічого коло себе. Раз у Новочеркаському за писанням він мало не спалив був хату, кидаючи позад себе недокурки з цигарок, що попали в купу стружок і підпалили їх: письменник помітив це тільки тоді, коли вже в хаті аж темно стало від диму і невидко зробилось писати. Зрозумілива річ, що такий спосіб роботи вимагав і особливих обставин. Обіцяючи вислати до збірника Котляревського вже готову річ — „Гандзю“, на прохання написати щось спеціально до збірника Карпенко-Карий одмагається так: „А чи напишу ще що — не знаю; в нашім житті так важко що-небудь писать, що навряд чи я спроможуся. Оце й зараз — пишу лист, а тут кругом швендь-швендь: то прислуга прибірає, то хтось прийде — біда! А я люблю працювать, коли тихо навколо, як от в Надєжді“². Цим і пояснюється, що були роки, коли Карпенко-Карий нічого не писав, зате найбільш інтенсивно

¹ Лист без дати, — з літа 1902 р., з Надєжди.

² Лист з 12. IX. 1902, з Миколаєва.

працював під час заслання в Новочеркаському¹ та під час спочинку останніми роками в Надєжді, бо тільки там він міг знайти відповідні обставини, заховатись од людей і вилити на папері те, чого вже повний був сам. І ми бачимо, що мало не кожен літній спочинок у Надєжді давав українському письменству й театрові новий твір Карпенка-Карого. Так, за останні тільки роки там написано: 1900 р.—„Хазяїна“, 1902 р.—„Гандзю“, 1903 р.—„Суєту“, 1904 р.—„Житейське море“².

Але, як згадано вже, та ж таки Надєжда була й місцем своєрідних колізій, коли письменника тягло і в хату до столу, і з хати до природи. „Накидав кілька етюдів для нової п'єси,—сповіщав якось Карпенко-Карий,—але тепер в саду гарно, в степу гарно і так тягне з хати, що великої сили треба, (щоб) сидить за столом, писать і слухать соловейка! Може напишу що-небудь, а більше того, що накидаю тільки матеріялів“³. Свої твори Карпенко-Карий обробляв пильно, іноді справді складав немов етюди до дальшої роботи⁴, по кілька разів переписував готову працю⁵, за кожним разом виправляючи, а часом вертався і до старих творів, нові даючи редакції того, що не задовольняло його, як автора. А автор з його був не з тих, що задовольняються дешевими лаврами позверхової популярности, і часом він сам гостре прикладав слово до своїх таки творів: „а дурацькі п'єси, як „Паливода“, їм подобаються“⁶,—писав до мене Карпенко-Карий, характеризуєчи московську публіку.

¹ „Майже кожний рік Карпенко-Карий, сидячи в заслання, збагачував убогий тоді надзвичайно український репертуар своїми творами“. Садовський М.—Мої театральні згадки. „Л.-Н. Вістник“, 1907, кн. VIII—IX, стор. 195.

² Власне про останню п'єсу автор писав мені з Катеринослава 8 серпня 1904 р.: „сьогодні, оце тільки що, скінчив нову комедію „Житейське море“. Але це була, видко, остання обробка, бо п'єсу написано влітку таки в Надєжді.

³ Лист без дати,—з літа 1902 р., з Надєжди.

⁴ Серед паперів Карпенка-Карого лишилась напр. докладна характеристика Івана Барильченка, героя „Суєти“ й „Житейського моря“. Автор, видимо, хотів сам вияснити собі обличчя свого героя.

⁵ „Четвертий раз переписав „Гандзю“,—сповіщає Карпенко-Карий з хутора в листі без дати (з літа 1902 р.).

⁶ Лист з 12. IV. 1901 р., з Москви.

Обстоюючи иноді до дрібниць те, що написав¹, він разом з тим і сам до себе ставив серйозні вимоги, найбільш боючись, щоб не впасти в гріх свого ж таки персонажа — Пенъонжки (з „Мартина Борулі“), занадо велику балакучість виявляючи. „Як вона вийшла, — пише напр. Карпенко-Карий про „Суету“, — не знаю. Поки писав, подобалась; а написав — не подобається. Боюся, щоб не вийшла балаканина старого Пенъонжки“². „Як я виповнив цю задачу, — додає знов Карпенко-Карий мало не тими самими словами, переказавши основу ідею „Житейського моря“, — не знаю. Поки писав, подобалось, — тепер не подобається“³. Ще незадоволення з себе, як автора, показує, яка велика внутрішня робота одбувалася за кожною п'єсою, як багато брала вона на себе і як мало лишала по собі задоволення. Свідомість суперечности між задуманим і виконаним, яку так гостро почувало багато творців — згадаймо напр. Л. Толстого, — цю свідомість знав також і Карпенко-Карий.

Та й не міг не знати з його глибоким письменницьким тактом, з його почуванням своїх, саме як художника, обов'язків перед народом. З цього погляду він сам найбільше й цинив свої твори. „Я дав, — одписував якось він, одібравши дешеве видання однієї своєї комедії, — кілька книжок „Хазяїна“ своїм дядькам. Один з них, одібравши книжку в обід, над вечір вже прочитав. Дуже гарно зрозумів, багато коментував і прикладав до знайомих йому людей і хазяїнів. Я рад, що книжка, ніби суха, так зацікавила дядька. З цього видно, що вона буде користна для загалу. Коли б тільки попала в руки дядьків“⁴. І взагалі треба сказати, що Карпенко-Карий був одним з небагатьох наших артистів, які ніколи не одходили од громадського життя, не загрузали в своєрідну професійність і завжди почували свої зв'язки з громадою, і горе й радощі з нею ділючи.

¹ Прикладом цього може бути дуже цікавий лист до М. Старицького (з 8. X. 1884 р., з Новочеркаського) з приводу драми „Хто винен?“ („Безталанна“). Карпенко-Карий тут дуже докладно обороняє структуру п'єси, психологію дієвих людей і т. и.

² Лист з 15. VII. 1903 р., з Харькова.

³ Лист з 8. VIII. 1904 р., з Катеринослава.

⁴ Лист з 5. IX. 1902 р., з Миколаєва.

Сповідуючи мене, що він „у всякім разі“ буде в Полтаві на святі Котляревського, Іван Карпович дописує оці характерні для себе рядки: „Це знаменитє свято. Другого такого мабуть не тільки діти, але й онуки не діждуть. Пам'ятник першому українському поетові! Подумайте!... Діждали, слава богів! Певне будуть і закордонні гості. Я собі уявляю: 200 інтелігентів-українців, скрізь українська мова! Мило серцеві моему, що я дожив до такого великого акта в нашім національнім відродженні. Цей акт, на мою думку, буде мати величезне значіння. Сотня наволочі, яка теж буде на святі, побачить, що є Україна, бо є інтелігенція українська“¹. І він завжди йшов у ногу з цією інтелігенцією,—ще з того часу, як приїздив до Києва в 70-х роках делегатом од Єлисаветської громади², та й аж до останніх часів.

Опріч одного хиба випадку. На йому повинен я спинитись окремо, бо він так ніби не лицює до загального образу Карпенка-Карого, а з другого боку—багато гіркого завдав і йому самому, й близьким до його ідейно людям, та до того ж, перенісшись у формі глухих чуток до ширших кругів, витворив був серед них абсолютно неправдиву думку про нашого драматурга, як громадянина. Маю тут на увазі його позицію під час японської війни.

Як відомо, більшість поступового громадянства в Росії і всі чисто українці стали в тих подіях на так званій „пораженческій“ позиції. Річ зрозумілива: усім нам здавалось, що нещаслива війна викличе той самий ефект, як свого часу Кримська кампанія, і розв'яже ті визвольні сили, що стялися вже були в смертельній сутичці з самодержавієм. Зокрема для України мало бути користне всяке ослаблення великодержавної ваги Росії, бо одбилося б неминуче й на її внутрішньому механізмі. Централістичний гніт мусів би тоді конче попустити. Це був висновок, який сам собою випливав з конкретних політичних обставин, і не змовляючись, усі члени організованого українського громадянства одразу прийняли його. На превелике наше

¹ Лист з 15. VII. 1903, з Харькова.

² Тобілевич С.—Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. IX, стор. 387.

здивування, Іван Карпович став на позиції абстрактного, скажу так, гуманізму, цілком бездоганного в своїй абсолютній цінності, але глибоко помилкового за даних конкретних обставин. Війна—лихо. Треба, щоб вона швидче минулася. „Коли нас будуть бити,—сформулював свій погляд опісля Іван Карпович,—то війна скінчиться не скоро і нові сотні тисяч підуть в Манжурію; а як ми побємо, то війна скінчиться скоро і настане спокій“, ¹ хоча б то й був, можна б додати, спокій безнадійності. До того ж страх перед затяганням війни мав деякі підстави і в родинних обставинах небіжчика: двоє синів його були на черзі, як „запасні“. „Що-дня боюся,—писав якимось він до мене,—щоб Одеського округу не мобілізували... Не дай бог! Тепер біля Юрка і все хазяйство, і тяжко хворий батько, а що я буду робить, коли його візьмуть—ума не приложу. Війна затягується і, очевидно, будуть слать і слать туди людей“ ².

На цьому-от болючому питанні й сталася розрада. Кожна зустріч викликала гострі суперечки, змагання, після яких якимось важко було певне обом сторонам. Позначився навіть той розбрат, що часто розводить людей дуже щільно зв'язаних. Одгуки цих суперечок знайдемо і в листуванні тих часів. „Тут скучно—пише Іван Карпович по виїзді з Києва,—нема з ким спорити за японську війну!“ ³ „Тут щось тихо за політику,—пише знов у дальшому листі і зараз же додає:—і слава богу! Я її терпіть не можу. Зараз нагадую Шпака і Опецьковського (Шельменко)“ ⁴. Прокидався жаль за минулим, бажання зв'язати те, що рвалося на очах. „Я дуже жалкую,—писав Іван Карпович у своєму останньому до мене листі,—що між нами лягла тінь непорозуміння, але не думаю, щоб воно було таке глибоке, щоб помішало в других питаннях щирим відносинам“ ⁵. На жаль,

¹ Лист з 29. IX. 1904 р., з Полтави.

² Лист з 7. VIII. 1904, з Катеринослава.

³ Лист з 19. II. 1904 р., з Житомира.

⁴ Лист з 2. III. 1904 р., з Житомира.

⁵ Лист без дати, —квітень 1905 р. з Житомира. Серед паперів небіжчика є мабуть не одісланий, а може й не дописаний лист до Є. Х. Чикаленка

тінь так і не розвіялась, а події пішли таким шаленим темпом і так кидалися людьми на всі боки, що вже більше з небіжчиком мені не довелося побачитись. Коли в-останнє приїздив він до Києва, здається—р. 1907-го, я сидів у тюрмі і слово порозуміння між нами так і не було промовлено.

Ів. Карпенко-Карий в історичному українському вбранні (з портрета 900-х років).

приїхав, щоб порадитись з лікарями про ту свою слабкість (рак печінки). Тіло його перевезено на Україну й поховано в рідному хуторі, коло Єлисавету. Височезний дубовий хрест на його могилі за далекі гони видніє й ніби оглядає той степ широкий, що не тільки фігурально, але й буквально орав за життя свого небіжчик.

в якому Іван Карпович гостро ставить обопільні непорозуміння. До характеристики тих непорозуміннів багато дає надрукована в додатку передмова до розпочатої в 1905 р. комедії „Старе гніздо“.

А тим часом настроїв Карпенка-Карого, як на спокійніші часи, можна було почасти зрозуміти. Розрухи дуже одбилися на театральній справі, вона занепадала, нерви псувалися, страх за дітей додавав свого. До того ж давали себе в знаки літа, втома і—певне—та страшна хвороба, якої ми не помічали, але яка вже невпинно точила, мов шашель, і під'їдала міцний, як дуб, організм і за кілька років звела його в могилу.

Помер Іван Карпович на руках дружини своєї 2-го вересня (ст. ст.) р. 1907-го в Берліні, куди

ОКИДАЮЧИ одним поглядом життя Карпенка-Карого, треба сказати, що й навмисне трудно було б вигадати обставини гірші для живущого людського духу та на розвиток темних сторін людської натури сприятливіші. Дореформенна школа викидає молодого хлопця, мало не дитину ще, в саму гущу того старого життя, що калічило людей на-віки і вбивало в них усі вищі почування,—в самий осередок того „базару житейської суєти“, тієї „пошлости и прозы“, що охоплюють людей своїми міцними лещетами і вже до віку од себе не пускають, у кращому раз якихсь приголомшених даючи манекенів. Секретарь поліції—досить це вимовити, щоб зараз же повстала в думці занадто навіть для наших ще часів пам'ятна фігура... Але ми знаємо вже, що це був „незвичайний“ секретарь поліції, дійсно білий якийсь крук серед поліційно-канцелярських обставин. У цього секретаря поліції була кришталево-чиста душа, до якої ніякий не налипав бруд; цей секретарь поліції читає й перечитує кращих творців людської думки та мистецтва, молодим серцем прихиляється до молоді і разом з нею шукає шляхів до корисного та живого діла. Великі ідеї визвольного письменства широкий мають доступ у душу цьому секретареві поліції і теплий там знаходять притулок; чарівні сценічні образи ваблять його до театру, де він умів зачаровувати глядачів; потреба єднання з народом кличе його на тяжку працю простого робітника, а літературний хист ставить низку образів, що рвуться на простір і шукають свого вживлення в слові... Ну, як же могла терпіти серед себе поліційна атмосфера такого надзвичайного чиновника? І вона не стерпіла, як взагалі не терпить нічого визначного, що не вкладається на прокрустове ліжко отарним переняті духом службовости. Косі погляди товаришів по службі, підозріння, один-другий донос, труси—і царська держава втратила чесного незаплямованого чиновника, зате українське письменство й театр придбали визначного письменника та артиста. В загальній економії це надто вигідна заміна. Циркуляр, що вигнав з служби Тобілевича, прикувавши його на кілька літ до нудного міста на чужині, зродив нам

Карпенка-Карого і тим як не можна краще прислужився українському письменству. З того часу секретарь поліції з непорозуміння знайшов свою справжню стежку, яка й привела його до гурту діячів українського національного руху. Отже благословимо добродійний циркуляр, що так до речі свою заборонну справив місію...

Звичайно, цей знаменитий циркуляр—то тільки комічний епізод у трагічній боротьбі живого духа людського з мертвущими обставинами. І без циркуляра—рано, а чи пізно—Карпенко-Карий став би Карпенком-Карим. Та сила, що його чистим і незаплямованим провела „яко по суху“ серед бруду канцелярської драговини й провінціальної обивательщини та міщанства—все одно вивела б його на праву путь і проказала б йому власну стежку. Автор „Суєти“ не належав до тих людей, що їх, мовляв, „обійшла природа своїми дарами: творила, бачите, хапко, наскоро і забула покласти їм у голову хоч грудочку доброго, простого мужицького розуму, а через те вони й крутяться все життя, мов в ополонці, не пристаючи ні до якого берега“. Цього портрета, накиданого згодом у „Суєті“ кількома влучними штрихами, жадною рисою не нагадував сам Тобілевич. Він добре знав, до якого берега йому треба пристати, і вмів, як ми бачили, берега держатись. „Добрий, простий мужицький розум“ знайшов йому той єдино для чесної людини можливий беріг, а добром налите серце показало йому способи, як того берега держатись цупко. І в результаті маємо зразок чоловіка, що зберіг у собі людину серед виключно нелюдських обставин.

„Среда заела“—був такий за молодих літ Карпенкового життя досить звичайний приспів добрих, та занадто м'яких людей, що гнулися й хилилися, куди вітер віє. „Лишние люди“, „нытики“ та всякі повітові Гамлети, рефлексією опановані—то були досить звичайні герої тих часів не тільки в літературі, а й у житті. Карпенка-Карого „среда“ не заїла,—навіпаки, сама вона дужих од його зазнавала ударів. Розгорнувши перед нами своїм здоровим розумом таємниці з темного царства експлуатації, здирства, наживи та глитаїства, показавши їх при світлі добром налитого серця—Карпенко-Карий добре віддячив ото-

му навісному середовищу. І коли ми до середовища того з гострим осудом ставимося, розуміючи й причини його і наслідки, то безперечно велика єсть у тому заслуга нашого найкращого драматурга, що на собі зазнав був його мертвущого впливу, але не зламався під його вагою й перед ним не скорився. Не зламався і не скорився, бо велику інтелектуальну й моральну силу посідав—отой розум добрий та добром налите серце...

II. „І ДЕ ТИ ТАКИЙ ВЗЯВСЯ?“

I

ПЕРШЕ, ніж перейти до характеристики визначного письменника й артиста, я дозволю собі переказати кілька епізодів із власних своїх споминів, що допоможуть нам освітити цю досить складну, хоч з першого погляду ніби й таку просту натуру. Перший епізод належить до початку 90-х років минулого століття, — часів мого власного шукання стежки в житті. Молодим хлопцем прибув я до Києва й тут накинувся на читання творів українського письменства. Керувати ані порадити мене було нікому; не було тоді ще навіть української книгарні, де б можна було вибрати щось путяще, та й книжок українських було стільки й такі здебільшого, що тільки, мовляв, пожалься боже!... Ото й знайомивсь я з українством самотужки, купуючи у тодішнього книгаря Гомолинського всякі українські книжки, і читав не розбіраючи все, що під руку попадало, здебільшого те сміття, що найлекше проходило через цензуру лютих отих часів. Натрапив якось я на „Збірник творів“ Мирославського-Винникова і його „Веселі полтавці“ та інша драматична нісенітниця такої огиди були на мене нагнали, що я по тому довго не міг присилувати себе до читання інших драматичних українських творів, а між ними довгенько у мене лежали не розрізані „Збірник драматичних творів“ Івана Карпенка-Карого та його ж „Наймичка“, що вийшли незадовго перед тим у Херсоні. До того ж саме прізвисьце автора нагадувало мені перечитані перед тим „Кунвалії“ невдахи-віршомазы і це ще більше одхиляло мене од читання Карпенкових драм. Нарешті якось я перемиг себе й почав читати „Наймичку“ — почав і не міг кинути книжки, аж поки дійшов до останньої сторінки. Кинувсь я притьмом тоді до „Збірника драматичних творів“ — теж саме. Нове щось, якийсь свіжий дух пахнув на

мене, а тієї „Мирославщини“, що я лякався, не було й сліду. З того часу Карпенко-Карий став мені одним із найлюбіших письменників.

Другий епізод належить до пізнішого часу, як я вже особисто спізнався з автором „Наймички“. Карпенко-Карий читав якось у гурті знайомих одну з нових своїх п'єс, як що не помиляюсь—„Хазяїна“. Хтось із слухачів, либонь небіжчик Стещенко, завважив, що з технічного боку п'єсу так збудовано, що не розбереш, чи воно комедія, чи драма. „Ну, то що ж,—пам'ятаю, відповів автор,—нехай буде просто п'єса, та й годі“. * Пам'ятаю й ще одну відповідь його на закиди про негарний кінець (в обох редакціях) драматичних картин „По-над Дніпром“. „Мене й самого обидва кінці не задовольняють. Справжній кінець Мирона я знаю: його діяльність повинна була закінчитися в тюрмі та на засланні, але... з таким кінцем світу п'єса не побачила б. Хіба, може, колись для себе ще й такий кінець напишу“,—додав Карпенко-Карий, помовчавши.

Мені не випадково прийшли ці спомини на думку; навпаки, що більше вдумуюсь я в постать покійного драматурга нашого, то характернішими для його вони мені здаються, пояснюючи і вагу його в історії нашого письменства, і погляди, й навіть обставини, за яких йому працювати доводилось. Рівняючи Карпенка-Карого до його попередників на драматичній ниві,—навіть не таких недотеп, як усякі там Бораковські та Мирославські-Винникови,—ми бачимо безперечний поступ. Попередники Карпенка-Карого обертались переважно в інтимній родинній атмосфері, дуже рідко, і то злегенька, торкаючись інших, більш широких сторін життя. До того ж і саме родинне життя брали вони дуже не глибоко, з одного лишень боку.

* Що Карпенко-Карий до назви не ставився взагалі легко, це видно з клопоту біля „Гандзі“. Цю п'єсу автор спершу назвав був „повістю з часів Руїни“, мотивуючи це так: „Назва—повість зроблено для того, щоб не лаяла критика, хоча драматичного руху доволі єсть“ (лист без дати, з літа 1902 р., з Надєжди). Згодом автор передумав: „Не забудьте „Гандзю“, коли вона буде друкуватись у збірнику, назвати не „повістю“ як я назвав, а „драматичною хронікою“. Так, здається, буде ліпше“ (лист з 7. XII. 1902 р., з Одеси). Нарешті в-останнє: „назвіть драмою, бо „повість“ хоч оправдує брак руху, зате якось не задовольняє“ (лист з 2. III. 1904 р., з Житомира).

Кохання під усякими соусами та з усякими присмаками, властиво позверхові переживання та пригоди закоханої пари—ось що було немов якимсь колом зачарованим, з якого не мали сили вибитись українські драматурги старшої генерації. Витворились навіть були шаблони, до яких автори приміряли свої створіння, не шукаючи справжньої психологічної глибини, про загально-людські та індивідуальні риси своїх героїв не дбаючи. Неглибокі змістом, одноманітні формою, бідні на внутрішню акцію—ті твори могли держатись на сцені тільки через те, що були закрашені гарними етнографічними малюнками,—як картини з мало відомого побуту, вони тільки й могли притягати до себе увагу. Не те у Карпенка-Карого.

Перед нами людина, що сміливо пориває з рутинною й шаблоном і йде новим для нашого письменства шляхом, не спиняючись перед новими темами й перескакуючи без вагання через застарілі приписи. Етнографізм, що таку величезну просторінь брав у нашої драматичній літературі до Карпенка-Карого і якому й сам він одводив де-яке місце в перших своїх творах, де далі—все більш одходить на бік, хоч це не зменшує в його творах того, що зветься народністю *. Елемент кохання відступає у його здебільшого теж на другий план, а як де й грає першу роль, то письменника цікавлять більше психологічні проблеми, переживання та вдача дієвих людей, а не чисто зверхні пригоди закоханих. Натомісць центр ваги переносить автор у сферу громадських стосунків,—і тут талановитий і на життєвий досвід багатий драматург наш дав гарні початки справжньої комедії та драми, одмітні внутрішнім змістом, характерами та типовими фігурами. Що до технічного боку, то й тут, засвоївши добре засоби реалістичної драми, переважно в її російських зразках (Островський та ин.), він іде своїм власним шляхом. Він не дбає, напр., про сценичні ефекти, нехтує їх і, видимо, не надає технічній справі великої ва-

* В згаданому вже листі з 8. X. 1884 р. Карпенко-Карий на пораду М. Старицького одмовляється „пересыпать все действие этнографией, которой и так довольно в наших п'есах“. „Гната сделать пьяницей,—пише він далі,—не знаю, почему это лучше тех экономических несчастий, которыми я окружил его“ (цитую з оригіналу).

ги: „п'еса та й годі“, тоб-то—аби була цікава своєю внутрішньою вартістю, а до якого рангу її зачислити—авторові часто байдуже. Зате він заглиблюється у зміст своїх творів, пильно обробляє вдачу своїм дієвим людям, надає їм усе більшої виразності й типовості. З технічного боку в Карпенкових „п'есах“ багато де-чого можна знайти не до ладу; іноді автор просто за чуба, силоміць, притягає до своїх героїв ту або иншу подію, не мотивуючи її гаразд,—проте герої його здебільшого стоять перед нами мов живісенькі, перенесені на папір з плотію і кров'ю рукою справжнього художника. Так само неясности, неконсеквентности або навіть тривіальности трапляються в позитивних поглядах автора, але це все покриває й надолужує ота життєва правда, що джерелом живим б'є з Карпенкових творів і робить поправки долюбих йому більше з інстинкту, ніж з ясної свідомості, тенденцій. Перед справжньою суттю Карпенкових творів—отією правдою життєвою, вживленою в цілу галерею блискучих образів і живих типів, його технічні хиби та вади—дрібниця, яку можна і варто зазначити, але гріх був би над нею довго спинятись. Не треба, нарешті, забувати й тих меж, що накладала на драматурга наша російська буденщина, в першій лінії цензура, од однієї думки про яку „талант мерзнет, уму тесно и душно“, як писав ще один з декабристів. Тільки взявши на увагу все це—і характерні прикмети авторового хисту, і його погляди, і зверхні обставини,—й можемо скласти справжню ціну діяльності його.

II.

ВЕЛИКУ через те помилку робила критика, що або розглядала Карпенкові твори з одного художнього чи навіть технічного боку, або силкувалась зробити його вчителем життя, або забувала про ті реальні обставини, серед яких творив він свої образи. З Карпенка-Карого не був тільки художник, а вже вчитель і зовсім з його ніякий, хоч сам він був іноді не від того, щоб узяти на себе цю роль,—тим-то, не вважаючи на загальну простоту й ясність його творів, у його раз-у-раз було якесь непорозуміння з критикою, бо вона намагалась витягти

з його творів, що кому до вподоби, і в угоду якій-небудь вузькій схемі насилувала живий образ письменника. Я не казатиму вже про Огоновського, що сахався „грубо-реалістичного“ на-пряму, до якого ніби-то мав нахил Карпенко-Карий ¹, але от уваги новіших критиків.

„Автор нагромажує в своїх писаннях велику кількість побутового матеріалу, впроважує соціальні і економічні мотиви, що кермують долею його героїв і гереїнь... Одначе наш автор не зміг ще вповні переломити давнього традиційного шаблону, бо причіплює до нових елементів і нових мотивів, що входять у його драми і комедії як *principale*, давній трикутник любови, де двоє любиться або хочуть любитися, а третій стає перепороною тій любові... Відтак придержується він подекуди перестарілих технічних традицій: довгежних монологів і говорень на бік. Але ці закиди—це дрібниці в порівнянні до того, що дають нам його драми“ ². Все це дуже добре, але критик як-раз найбільш спиняється над тим, що сам же за дрібницею має, і доходить до таких геркулесових стовпів дрібницеманії, що „головним закидом“ проти „Бурлаки“ виставляє ось яку наївну сентенцію: „неефектовна й денунціяція (!) Опанаса; нею псується вражіння симпатії, яке маємо до героя. Аби це вражіння полишилося в нас до кінця, мусить герой поступати чесно, явно“ (!) ³. Погнавшись за такими дрібницями, критик забуває показати читачам як-раз те, „що дають нам його (Карпенкові) драми“, а це і було б найцікавіше.

„Це,—пише другий критик про „По-над Дніпром“,—найкраща, найідеальніша (!) драма Карпенка-Карого, в якій по-за стрічками вичитуємо науку всієї (?) радикальній частині російської суспільности, в який спосіб треба б починати її високим почуттям диктоване, але ніякою підготовкою не скріплене трагічне „хождение в народ“ ⁴.

¹ Огоновський О.—Исторія литературы руской, Ч. II, в. 2. Львів, 1889, стор. 882.

² Ю. Кміт—Карпенко-Карий (Іван Тобілевич). „Л.-Н. Вістник“, 1900 р., кн. VII, стор. 21—22.

³ Там же, стор. 3—4.

⁴ Ів. Франко—Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Л.-Н. Вістник“, 1907 р., кн. XI, стор. 239.

„Переглядаючи галерею психичних (?) типів, змальованих нашим драматургом,—говорить знов інший критик,—ми в становищі історика (!) літератури, здивовано (!) сконстатували б в ній брак цілого ряду типичних фігур, створених останніми десятиліттями. Це фігури селянської голоти, як класа, як цілої соціальної групи, з властивими їй психологією, психичними рисами, соціальними і політичними змаганнями. Карпенко-Карий якось не звернув уваги на цю групу, не дивлячись на те, що вона за останнє десятиліття давала про себе знати іноді в бурхливих і в кожному разі помітних для об'єктивного спостерегача формах. Лише епізодично, між іншим, він згадав про неї в своєму „Хазяїні“. Стати за тему, за самостійний об'єкт драматичних концепцій в творчості нашого драматурга вона не стала“ і т. и. ¹.

„Ні одного цілком бездоганного й викінченого твору,—пише ще суворіший критик,—він (Карпенко-Карий) нам не полишив і до скарбниці ідей, якими живе інтелігентне громадянство, не вніс нічого нового, оригінального, йдучи частенько навіть позаду свого часу; але в межах свого не аби-якого таланта утворив чимало правдивих художественних типів і обновив нашу драматичну літературу новим змістом“ ².

На перший раз оцих зразків буде з нас досить. Як що навіть поминути присуд того критика, що вимагає, „не піддаючись ілюзіям першого вражіння, обережно і вдумливо піддавати критиці той літературний матеріал, який міститься в творчості Карпенка-Карого“ ³, але сам, як видно, навіть не перечитав того матеріалу,—то все ж факт непорозуміння між автором і критикою б'є в вічі ⁴. Вже з наведених прикладів видно, як

¹ С. Петлюра—Пам'яті Ів. Тобілевича (Карпенка-Карого). „Україна“, 1907 р., кн. IX, стор. 23.

² Д. Дорошенко—Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Україна“, 1907 р., кн. X, стор. 126.

³ С. Петлюра—Пам'яті Ів. Тобілевича (Карпенка-Карого). „Україна“, 1907 р., кн. IX, стор. 23.

⁴ З аналогічних фактів згадаю тут ще два, а саме: „Бурлаку“ одкинуто на галицькому драматичному конкурсі у Львові, коли видано в той самий раз премію за таку драму, якої й назвиська тепер ніхто вже не пам'ятає; а „Хазяїна“ не схотіла надрукувати „Кіевская Старина“.

критики плутаються в суперечностях, не вміючи вдержатись на якійсь одній позиції що-до Карпенка-Карого, і не знаючи, на яку власне їм перед ним ступити, пробують або схарактеризувати його негативними рисами (тим, чого не дав письменник), або на загальних і через те невиразних фразах обмежитись. Коли говорити про те, чого письменник не дав, то претензіям і краю не буде, але образ його від того яснішим не зробиться, як і від загальних фраз та шаблових присудів. Звичайно, що причина такого непорозуміння найбільше криється в критиці, але не без вини тут і сам автор, що немов умисне поставив де-які труднощі для розуміння своїх творів. Узявшись вищі моральні проблеми освітити, перенявшись невідповідним амплуа вчителя в своїх останніх творах, Карпенко-Карий і сам не потрапив поставити свої думки в добрій згадці з тими художніми образами, які дав був попереду, і витворив дісгармонію між, скажу так, теорією і практикою своєї літературної діяльності. Це вельми затемнило ясну взагалі постать нашого драматурга і зробило потрібним розчистку ґрунту коло його, щоб згадані непорозуміння не крили з-перед очей справжньої його ваги. До цього ми ще обернемось далі.

III.

ПЕРШОЮ на драматичному полі спробою Карпенка-Карого була, як відомо, драма „Бурлака“ (1882 р.), одна з найкращих взагалі драм нашого драматурга. В ній він виступає вже в повному своїй сили розцвіті і потім, написавши 18 п'єс за двадцять із чимсь років, держиться ввесь час рівно, без великого в той чи инший бік хитання. Єсть у його п'єси кращі, єсть слабші; в одних більш, у других менше цікаві питання він розробляє, — але як вийшов він на свою постать майже готовим, цілком викінченим робітником, так увесь час і стояв на одній мірі, розвиваючись тільки в деталях. Причиною цьому було може те, що писати драми почав Карпенко-Карий, маючи мало не сорок літ на плечах — такий вік, коли людина здебільшого доходить уже повного розцвіту свого таланту й вирішає питання життя хоч у загальних рисах. До того ж і працював

він над своїми творами не мало („четвертий раз переписав „Гандзю“, — див. вище), переробляючи не раз і часом таки чималенько проти первісної редакції¹. Так чи инакше, а вже в „Бурлаці“ знайдемо зародки усього того, чим уславився Карпенко-Карий, як драматург, і що дало йому таке поважне в історії нашого драматичного письменства місце. „І де ти такий взявся?“ — так і напрохується те питання, яке сам Карпенко-Карий ставить до одного з своїх персонажів у „Хазяїні“. І, як оповідав він мені сам, те ж таки питання поставив, знайомлючись з ним особисто, такий тонкий цінитель художнього письменства, як небіжчик Павло Житецький.

„І де ти такий взявся?“... Ми не знаємо, що́ на це питання відповів автор, — та либонь і не легко йому було самому відповідь скласти. Лекше мабуть це зробити за його тепер, коли вже пройшло перед нами хоч у загальних рисах його життя, а твори лежать розгорнутими, щоб самим свідкувати за свого автора. І те, що ці свідки промовляють, дає, здається мені, досить матеріалу, щоб відповісти докладно на поставлені питання.

Питання це займало критику з давнього часу і про генезу поодиноких творів Карпенка-Карого вона пробувала той чи инший скласти присуд на підставі схожості сюжетів або обробки з попередніми творами нашого чи й чужих письменств. Так, пам'ятаю, хтось із газетних рецензентів, як що не помиляюся —

¹ Дуже перероблено „Безталанну“ проти того тексту, що опублікований був під заголовком: „Хто винен?“; „Батькова казка“ й „По-над Дніпром“ мають останньої дії по дві редакції, що зовсім міняють ситуацію дієвих людей; „Підпанки“ в порівнанні до „Що було, те мохом поросло“ дають теж багато одмін і т. и. Можна сказати, що рідко котра з п'єс Карпенка-Карого в останній редакції зберегає цілком давній текст. Це показує, як ретельно автор працював над своїми творами, не раз міняючи текст не тільки в деталях.

Що ж до цих, то можна, рівняючи, багато знайти характерних поправок, що також свідчать про уперту роботу автора над текстом. Напр., у першій виданні трагедії „Сава Чалий“ ідеаліста Шмигельського виставлено, як соцініянина. „Пан Ян, — каже про його Потоцький, — побувши при дворі Щенсного, набрався химерних поглядів на хлопа; соціянство збило пана з пантелику, і тим самим він зопсував ридарський характер — став баба!.. Щенсний єсть ворог України“ і т. д. (Карпенко-Карий — Сава Чалий. Оттиск из журнала „Кіевская Старина“, Київ, 1899, стор. 17). Звичайно, здогадка про соцініянство та Щенсного-Потоцького була анахронизмом для

Сид. Висоцький у „Кієвском Слове“, виводив „Мартина Борулю“ з Мольєрового „Міщанина в дворянстві“. В. Горленко в „Кієвской Старине“ зазначав деяку схожість у сюжеті між Карпенковою драмою „Хто винен?“ („Безталанна“) і давнім твором Стеценка „Доля“ (Харків, 1863)¹, а Б. Вільхівський (Грінченко) в „Зорі“ ту ж таки драму рівняє до твору К. Недолі (Арабажина) „Неспарована пара“ (Київ, 1885), четверту ж дію комедії „Розумний і дурень“ виводить з повісти Левицького „Микола Джеря“...² І аби охота, таких позверхових, сюжетних, паралелів можна було б значно більше набрати. Напр., мотив перевертання служника в пана вельможного, розроблений у Карпенка-Карого в „Паливоді XVIII століття“, знайдемо також у Гауптмана. Карпенків „Хазяїн“ дуже нагадує героя з п'єси О. Мірбо „У золотих кайданах“. Можна б навіть деякі другорядні вишукати деталі, дуже схожі, в творах інших авторів. Напр., епізод з генеральською підкладкою з „Суєти“, мало не буквально такий самий, знайдемо в мало відомому оповіданні Чехова „Герой-барыня“³; юмористична характеристика чорта, що зробив Калитка в комедії „Сто тисяч“, дуже нагадує чортячі бідкання з Чехівського ж таки оповідання „Беседа пьяного з трезвым чортом“⁴.

Але всі отакі паралелі далеко менше доводять, ніж здава-

часів гайдамачини, і в другому виданні трагедії відповідне місце читається вже так: „Пан Ян, побувши при дворі у Морште́на, набрався химерних поглядів на хлопа, і тим самим він зопсував рицарський характер — став баба! Морште́н есть ворог України“ і т. д. (IV, 171).

¹ Горленко В. — Карпенко-Карый. Три пьесы. „Кієвск. Старина“, 1887, кн. II, стор. 344 — 345.

² Вільхівський Б. — Нові українські книжки. „Зоря“, 1886, стор. 380.

³ „...Взяла, стервоза, да и отпорол а его (генерала) красную подкладку себе на кофту, а вместо красной подкладки серенькую сарпинку подшила. Идет мой Петр Петрович, выворачивает перед публикой свое пальто, а сам, слепенький, и не видит, что у него вместо генеральской подкладки сарпинка с крапушками“. Чехов А. — Полн. собр. соч., изд. 2, т. XVIII, стор. 223. Порівн. Тобілевич Ів. — Драми і комедії, т. V, стор. 269 — 272.

⁴ „Искушаем классных дам, подталкиваем юнцов стихи писать, заставляем пьяных купцов бить зеркала... В политику же, в литературу и в науку мы давно уже не вмешиваемся“. Чехов А. — Там же, том XXI, стор. 32. Порівн. Тобілевич І. — Драми і комедії, т. II, стор. 165 — 166.

лося б з першого погляду. В кращому разі вони показують цілком несвідомі ремінісценції, а може то бути й випадковий збіг подробиць, що повстали з життьових вражіннів одна від однієї незалежно. На питання, поставлене у нас, вони в усякому разі відповіді не дають і треба їх в іншому пошукати місці.

І її також шукано. Театральні рецензенти, характеризуючи вагу Карпенка-Карого для українського театру, часто згадували Островського і без довгих міркувань ставили на його місце в українському мистецтві Карпенка-Карого. Пригадується мені віршований „експромт“, надрукований у „Театральных Извѣстіях“ під час виступів Карпенка-Карого в Москві 1901 р:

С его талантом люд московский
Теперь знакомится... Ей - ей,
Малороссийский он Островский,
Фотограф родины своей...
Его перо лишь правдой дышет
И чужд ему совсем шаблон...
Он так же славно пьесы пишет,
Как и играет славно он!...

Але й такі порівняння, надто тим, що кидано їх голословно, без потрібного порівнявчого апарату, теж не багато давали для зрозуміння творчості українського письменника. Зате, маючи часто потайний замір понизити його, як другорядного наслідувача в по́четі російського драматурга, вони мимоволі, з другого боку, будили протест і викликали бажання розглядати творчість Карпенка-Карого незалежно від яких будь зразків, поки не буде переведено детального порівняння між російським та українським письменниками. Спробу такого порівняння вже маємо, і тепер можемо вже говорити на цю тему не навмання, а на підставі певних літературних фактів.

Автор спеціальної статті „Островський і Карпенко-Карий“, зробивши совісне і докладне порівняння п'єс Островського і Карпенка-Карого („Доходное место“ з „Бурлакою“, „Свои люди — сочтемся“ з „Розумним і дурнем“, „Бедность не порок“ з „Мартином Борулею“) пробує установити, що український драматург засвоїв од російського не тільки „літературні засоби і манеру“, але йде слідом за ним „також до певної міри і в

виборі сюжетів, і в обробці окремих дій та яв, і навіть в незначних художніх подробицях“¹. Проте детальний аналіз як-раз сюжетів і примушує згодом автора в цю загальну тезу вносити що-разу поправки й обмеження або такі здогади, які сами ж значною мірою зменшують категоричність поставленої тези. Напр., бурлаку Опанаса й Жадова з „Доходного места“ зближує лиш „палке бажання жити відповідно тому, до чого обидва вони прикладають різні назви — закона, правди, справедливости і збудувати на цих великих підвалинах громадське життя“², — себто таке широке загальне місце, серед якого цілком тоне конкретний обох п'єс зміст. Десятки творів можуть мати таку проблематичну „близкість“ і результат їх порівняння завжди буде один: „їхня літературна спорідненість кидається в вічі далеко не з першого ж погляду“³, а пильне й уважне порівняння й зовсім її одкине. Той самий висновок маємо і в результаті порівняння другої пари п'єс: „Розумний і дурень“ та „Свои люди — сочтемся“. „Позичені (?) у А. Н. Островського сцени, ситуації і мотиви він (Карпенко-Карий) самостійно і ґрунтовно переробив силою своєї фантазії відповідно до головної ідеї твору і дав, наслідком цього, п'єсу, позначену цілковитою оригінальністю і свіжістю як в цілому, так і в окремих подробицях“⁴. Нарешті третя пара п'єс, „Мартин Боруля“ та „Бедность не порок“, ще менше виказує впливу: „можна говорити про запозичення І. К. Тобілевичем у Островського тільки тих чи інших певних мотивів, але, розроблюючи їх, український драматург іде своїм самостійним шляхом і лишається цілком оригінальним“⁵.

Оці три пари п'єс і послужили матеріалом для висновку, що з Карпенка-Карого був літературний учень Островського. Інші п'єси, як признає і В. Юноша, дають ще менше того матеріалу на його погляд, а на мій — то й ніякого, бо спільного, напр.,

¹ Юноша В. — Островський і Карпенко-Карий. Збірник „Січ“, кн. І. Катеринослав, 1919, стор. 50 — 51.

² Там же, стор. 53.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 56.

⁵ Там же, стор. 64.

у зустрічі Копача з Невідомим („Сто тисяч“) та Любима Торцова з Любов'ю Гордієвною („Бедность не порок“) є самий факт зустрічі, себ-то щось таке загальне, що не тільки „безпечного джерела“ не показує¹, а й ніякого. Такі маємо мізерні й убогі здобутки в результаті детального порівняння, і вже це одно показує, що не в сюжетах і не в мотивах, та й не в розробці їх треба шукати впливу й Островського, як що був такий вплив, а де інде.

IV.

І ВСЕ Ж— „і де ти такий взявся?“

На підставі аналізу самих творів Карпенка-Карого, вишукуванням схожих та паралельних місць на це питання відповіді знайти не можна. Може тому й не щастило критиці це питання розв'язати, що вона не мала найголовнішого тут джерела — життєпису автора, і через те, шукаючи самих літературних джерел, у кращому разі могла дати кілька дотепних гіпотез, яких проте фактично ствердити було нічим і вони мимоволі висіли в повітрі. Тим часом у світлі біографічних даних питання стає на цілком реальний вже ґрунт.

З життєпису письменника ми знаємо, що йому довелося перейти тверду школу життя, довелося вступити до неї і жити власним розумом ще тоді, коли діти його віку живуть за чужими плечима. Може це як-раз і виховало в йому ту увагу до життя, ту спостережливість, якою він міг похвалитися вже в дорослому віці. Окрім того, саме життя — кольористе й різноманітне — пересовувало перед його очима силу цікавих постатів та подій. Життя селянства й близьких до народу верств, дрібне чиновництво й міщанство, інтелігенція — з усіма цими верствами Карпенко-Карий був свій і життя їхнє знав не з оповідань, а з власного досвіду. Менш усього була з його кабінетна людина, що живе в своєму інтелектуальному житті найбільш літературними враженнями та рефlekсами — і може саме тому в його літературному надбанні надивовижу зустрінемо мало як-раз літературних одгуків та впливів. Кажу — мало, бо

¹ Там же, стор. 65 — 66.

навіть те, що досі вважалося за таке, знаходить своє джерело як-раз у життєвих вражіннях, у тих фактах, які сам автор навкруг себе бачив, або які переняв од своїх близьких людей. В основі кожної побутової п'єси Карпенка-Карого лежить такий дійсний факт, якого джерело досить легко прослідити аж до самого його початку. Так цілу низку п'єс написано з оповіданнів батька, або з родинних переказів: „Батькова казка“, „Підпанки“, „Чумаки“, „Мартин Боруля“, — і характерно, що це підкреслює й сам автор, взявши напр. такий заголовок, як „Батькова казка“, що зовсім не характеризує змісту п'єси, а тільки її джерело, або використовуючи навіть родинні прізвища, як от Русаловського в „Чумаках“. Джерело іншої низки п'єс вказує компетентний свідок серед сільських знайомих автора. „Тут був „розумний“ і „дурень“, — каже цей свідок, — Цюкуль і Харитина, Калитка і Копач, свекруха і безталанна Софія“¹ — отже маємо знов цілу низку п'єс („Розумний і дурень“, „Наймичка“, „Сто тисяч“, „Безталанна“), яких джерело одкривається з цього посвідчення. Але до них треба було б додати і „Бурлаку“, і „Хазяїна“, і Суету“, і „Житейське море“, і „По-над Дніпром“, які з того ж самого взяли джерела й показують це самим своїм змістом. Лишаються історичні п'єси, яких джерелом була то пісня („Бондарівна“, „Сава Чалий“, „Лиха іскра“), то історичний переказ („Паливода XVIII століття“ з анекдотів про Потоцького), то докладно відомий історичний документ („Гандзя“)². Що Карпенко-Карий черпав свої сюжети з одного переважно джерела, з живого життя, показує і його спосіб писання, на якому я спинився вже був вище: йому треба було цілком опанувати матеріал, виносити його в собі, підгодувати безпосередніми вражіннями — і вже тільки тоді він міг сідати до столу за роботу. Сюжети, які не перейшли через ці стадії засвоєння матеріалу, так і не побачили світу, хоча б як захоплювали Карпенка-Карого. „Есть нова тема — „Сутяги“, — сповіщав він якомсь мене, — та біда, що мало ще матеріялів. Вражий син, один писарь сельський, дуже типичний, хоч і п'яниця,

¹ Тобілевич С. — Життя... „Л.-Н. Вістник“, 1913, IX, стор. 380.

² Сюжет „Гандзі“ див. у Костомарова — Собрание сочинений, кн. VI. СПб. 1905, стор. 236.

обіщав привезти свої стихи і 24 назви діл, які один чоловік мав у волостному суді, — та й не приїхав“¹. І от тому, що якийсь „вражий син“ одурив Карпенка-Карого й не привіз може бути навіть другорядного матеріялу — ми так і не діждались „Сутяг“, а я ж од самого письменника знаю, як ця тема його глибоко захоплювала й яких колоритних постатів та фактів він для неї вже був набрався з скарбниці свого натхнення — з наокружного життя².

Ото ж можна дуже багато цікавих аналогій та паралелів поробити, навишукувати цілу купу літературних джерел, але всенька ота копотка будівля розсиплеться, як хатка з карт, перед одним образом старого Карпа Тобілевича, що з слізьми на очах та німою погрозою талановитому синові упізнав у Мартині Борулі власне колишне горе. Серед джерел творчости Карпенка-Карого власне літературні впливи займали мінімальне місце й зводяться до зовсім виразних сюжетів його історичних драм та хиба лиш до неясних одгуків другорядного значіння в побутових. І ледве чи інших наслідків діждемось навіть од найпильніших тут дослідів та пошукування.

Инша річ що-до літературної манери, що-до способів обробки художнього матеріялу. Тут справді був наш письменник залежний од тих зразків, які давала попередня українська література та сучасна російська, в особі найбільшого її тоді заступника, Островського. Як я вже згадував на своїм місці, Островський належав до найбільш улюблених письменників у Карпенка-Карого; Іван Карпович сам виступав у його п'єсах (Жадов з „Доходного места“ та інші), певне мав з ними діло й як рецензент, і кінець-кінцем засвоїв добре техніку тодішньої драми, а коли сам почав пробувати себе в драматичному письменстві, то засвоєне приклав до діла. Що-до цього, то тут можна погодитися з висновками цитованої вже статті про Остров-

¹ Лист без дати, з літа 1902 р., з Надєжди.

² Серед паперів небіжчика лишився тільки початок цієї п'єси. До речі, таких початих праць, окріч „Сутяг“, знайдемо кілька: драми — „Мазепа“, „Хлібороб“ (чи „Земля“), „Старе гніздо“ (дата — 24/IV 1905 р.) з характерною передмовою, а також кілька розділів з якогось, видно, більшого оповідання (дата — 6/III. 1906).

ського і Карпенка-Карого. Український письменник з погляду літературної манери був дійсне учнем Островського і належить до його школи, але таким учнем, що „засвоїв дух, а не тільки мертву літеру починателя своєї літературної школи”¹, з усіма її добрими і лихими сторонами. Островський міг надихнути Карпенкові-Карому першу думку про своє власне авторство, та й то не виключно, а серед інших причин, що непереможно тягли нашого письменника до театру; Островський дав йому також готові зразки композиції драматичної дії — знову ж таки не сам, а в гурті інших письменників, своїх і чужих, — і на цьому власне й кінчалися його впливи. У виборі ж сюжетів, у художній обробці їх Карпенко-Карий був безперечно самостійним, і як-раз те, що до найлюбішого Карому з персонажів Островського героя — Жадова можна тільки далекий добрати у його образ бурлаки Опанаса, саме це показує, як незалежно працював у своїй сфері Карпенко-Карий.

Він тут був сам майстром, а не учнем. Він „узявся”, цілком вийшов з життя, з його черпав матеріял на свої твори і з тим матеріялом поводився хазяйською рукою. Це через те, що разом з літературним хистом, з багатим життєвим досвідом та великою спостережливістю він приніс до письменства й одну загальну ідею, яку поклав у основу всіх своїх творів і яку вживив у цілій галереї артистично-оброблених, немов „оскардами висічених”, як говорить його Банавентура-копач, образів та типів. Самостійний що-до тем, він умів бути і в їх освітленні незалежним.

¹ Юноша В. — Островський і Карпенко-Карий. „Січ“, стор. 70.

III. У ЦАРСТВІ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТА НАЖИВИ.

I.

ТУ ЗАГАЛЬНУ ідею, якій служив своєю літературною діяльністю Карпенко-Карий, знайдемо в першій ж таки його драмі, в „Бурлаці“. „На безталанні одного виростає щастя другого“—так сформував ще бурлака Опанас суть межилюдських стосунків. Що це не звичайна фраза, яка так собі, випадком зірвалася з пера у письменника—це бачимо з того, що не сам тільки Опанас висловлює таку думку: варіяції та одміни її ми чуємо й од інших Карпенкових персонажів. „Одному горе—другому радість“,—каже старий Барильченко („Суєта“). „Перш річка сліз і крови пролилась, а потім вже на цій пролитій крові багатьох для одного химерне щастя будувалось“,—ще виразніше й енергичніше висловлюється Юліян („Лиха іскра поле спалить і саме щезне“), і цей вираз про „химерне щастя“ я прошу читача затамити: він нам згодом здасться. Або от і ще: „рибку малую бистрії ріки несуть у море широке, а там ненаситнії акули її пожирають“,—говорить один з „дяків-пиворізів“ („Чумаки“). Як бачимо, письменник уперто вертається до афоризму, висловленого устами бурлаки, і вишукує йому все нові та нові форми. Звичайно, можна сказати, що в своїй початковій голій формі, яку ми бачимо в „Бурлаці“ афоризм одгонить трюїзмом прописної, як то кажуть, істини, який дуже мало що промовляє до розуму нашого й серця, бо вже занадто звикли ми і придивилися в житті до тих немудрих істин, щоб вони могли нас зворушити. Але вся бо річ у тому, що для Карпенка-Карого це зовсім не трюїзм і на самому голому афоризмі він не спинився. Він одяг його в таку кольористу одєжу цілої низки глибоко задуманих і розкішно зроблених образів, що прописна, мовляв,

істина, трюїзм обридлий і нецікавий набрали вигляду справжньої новини, а самому письменникові стали за провідну нитку в лабиринті життя, за найголовніший нерв його письменницької діяльності. Нецікава істина стала за канву цікавому мережанню, бо вся сила всякої істини залежить од того, як її висловити, в якій формі вивести її на людські очі. Виходячи з афоризму — „на безталанні одного виростає щастя другого“ та „одному горе — другому радість“, Карпенко-Карий дав рельєфну картину життя і стосунків людських на Україні.

Боротьба за щастя — це нерв людської діяльності, центр її змаганнів. У боротьбі цій людина дбає тільки за саму себе й не вагається, свідомо топче всякого, хто стоїть їй на шляху до щастя, а то навіть силкується вибратись йому на спину і чужою працею, чужим безталанням добути собі щастя. Люде немов стовпились на якійсь вузькій кладочці, де тісно їм і де кожен, щоб собі добути простору та волі, мусить позпихати в воду своїх сусідів і по їх тілах їти до своєї мети. Таким малює Карпенко-Карий життя тієї сфери, яку здебільшого бере об'єктом своїх художніх екскурсів і яку широко обхопив він, який в глибокий, глибокий зазирнув і, залюбки її малюючи не тільки статично, а й динамічно поставив на очі читачам. Царство безмежної експлуатації та безсоромної наживи — ота зоологічна правда вузької кладочки, на якій щоденно йде сварка та бійка без жалю й ощади за матеріяльне добро, за ласіший шматок, за тепліший куток — це хижі, темне царство усіма сторонами змальовано в творах Карпенка-Карого. Життя непохлибних лицарів експлуатації та наживи прослідив він докладно з самих, мовляв, пелюшок, од самого зав'язку, коли-но тільки вони, несміливо ще, ставлять ногу на стежку нагромадження достатків, і до того моменту, як вони й сами починають задихатися й умлівати під вагою накопиченого добра, що вже ніякого не дає їм задоволення. Разом з своїми героями автор переходить усі стадії розвитку та росту і показує їх у найтипівішому вигляді. Твори Карпенка-Карого — це немов одне широке полотно, на якому [мало не кожна пієса доповняє иншу, нову дає деталь, новий показує бік того страшного, темного, зоологічного царства з його неблаганним процесом видушування людського поту, висмоктуван-

ня крові людської. І в яких занадто простих, подекуди навіть, я сказав би — ідилічно-невинних формах це діється!...

Галерею образів із того царства експлуатації та наживи на широкому полотні Карпенка-Карого починає старшина Михайло Михайлович („Бурлака“). Це ще школяр у тій твердій школі експлуататорства, але школяр, як видно, дуже дотепний, з якого „будуть люде“. Він тільки що ступив на вузьеньку кладку боротьби за достатки, але міцну вже собі осаду на ній зробив, щоб зіпхнути з кладки якомога більш сусідів, а иншим вмотитись вигідно на спину і так виїхати на широкий шлях висисання поту людського й крові. І автор одразу ж таки вводить вас у саму суть цього процесу, показує найенергичніший стимул до боротьби на вузьенькій кладці. „Ехе-хе! діла, діла! — починає Михайло Михайлович, — коли то ти їх покинеш? І усе є, благодарить бога, а ще мало. Щоб то задовольнитись... отже ні, така вже пелька людська неситалась!... Другу тисячу доклав, а хліб та скот продам, то з баришів закладу третю і всі гроші громадські треба здать в казначейство, щоб не скушали. Ще щоб не пійматься!... Хоч і не покажеш виду, що страшно, а на душі якийсь неспокій раз-у-раз! ну, як начальство довідається, що я на громадські гроші баришую — пропаде багато праці! Наче аж легше, як тільки подумаєш, що вернеш гроші і гріхів ніяких! Поможі, боже!... Тоді вже не буду зачіпати казенних грошей. Оцеї тільки раз коли б благополушно!“¹. Вузлика зав'язано, процес нагромадження достатків розпочато і вже спинитися не сила, бо „така вже пелька людська неситалась“. Одне задоволене бажання за собою друге тягне, удача викликає певність і завзяття до здобування дальшого й не дає чоловікові спинитися, сказати — „годі“, покласти межу собі, а немов драговина та засмоктує все глибше й глибше. І він уже справді таки не спиниться. Ось, напр., запала старшині в око дівчина, та лихо — засватана за парубка молодого, Олексу. Але „хотів я, — міркує старшина, — розбагатіть — розбагатів; хотів почоту — маю; тепер хочу красиву,

¹ Тобілевич І. в. (Карпенко-Карий) — Драми і комедії т. I, стор. 9. Цитую далі скрізь по першому виданню (т. т. I—IV, Одеса, 1897—1903, т. V—Полтава, 1905), позначаючи в тексті том і сторінку.

молоду жінку — та й не добуду?! Ні, добуду! Я Олексу того й у Сибір пошлю, як на те піде. Все спродам... ні це вже лишне, — раптом оханувся старшина, — цілий вік наживав та й збуть? Можна й так обійтись“ (I, 13). Ну, й починає він „підгонити свою політику“, щоб, мовляв, „супротивникам нашої волі прийшлося і свербляче, і боляче“. Ціла низка шахрайств, підступу, насильства, підлизництва, розбрату, колотнечі пускається в діло, аби свого доскочити; тут усе здається, бо, як каже один з дієвих людей, „звісно, ми люде темні, а він з писарем і робе, що схоче“ (I, 36). А коли вже й писарь не може прирозуміти, то знайдеться й вища інстанція: „у городі є у нас один чоловік, Казюкою прозивається“ (I, 15), — той вже дасть раду, що і де треба зробити й як здихатись непевних людей, що наперекір нашій волі йдуть. Грунт для таких справ дуже добрий, бо „горлата голота“ хоч і „базіка“, але одно те, що через темноту свою не дуже й розбірає діла, що накрутить який-небудь Казюка, а друге — й поміж неї знайдуться прислужники вірні, що за-для манісенької вигоди не тільки свого права одураються, а ще й помочі дадуть на свою власну кривду. „Хотів я, — каже мало не єдиний активний протестант, Опанас-бурлака, — овець оборонить од вовка, а вони сами йому в зуби лізуть“ (I, 89), та „ще й прислужують йому“ (I, 99). Одно слово, вузлика зав'язано міцного, шлях до експлуатації широкий стелиться.

На тій самій стежці початкового нагромадження достатків стоять у Карпенка-Карого: Михайло Окунь („Розумний і дурень“), Филимон („Підпанки“), Цокуль („Наймичка“), дід Микола („По-над Дніпром“) та інші. Кожен у своїй сфері, серед своїх обставин і своїми засобами — „гнуздають“ вони усіх кругом себе, хилять, куди їм треба. „З пісними, — философую Михайло Окунь, — я пісний, з скромними скромний: хто що любить, любить же, звісно, не закажеш!.. Жиди не люблять сала, і дурні дражнять їх свинячим ухом. А я і сам тоді не їм вже сала, коли приходиться з жидами гендлювать“ (I, 250). Де навшпиньки, де плазом, де гуком, де потихеньку, де прозьбою, а де грозьбою — як до людини й обставин, але твердо і непохитно прямують вони своєю стежкою. Куди? до якої мети? — вони й сами

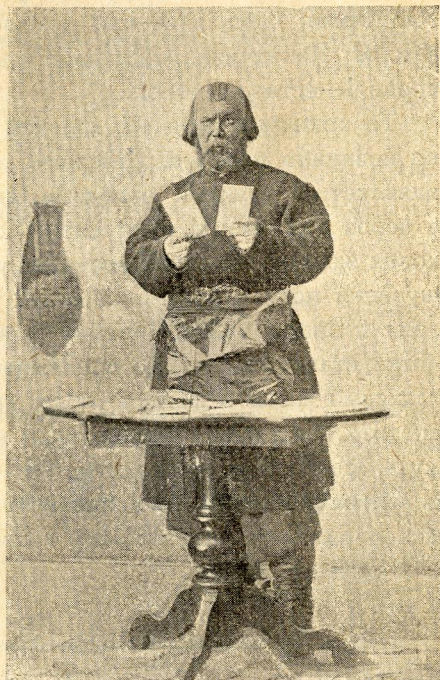
до пуття не знають і не добачають. Просто вже—„усе е, благодарить бога, а ще мало“ і самий шлях, оте нагромадження достатків, у них за мету вже править. Пам'ятаєте єврейчика Шнапа в „Рассказе Ивана Босых “Успенського? — „Он все прячет, все копит. „На что, говорю, копишь?“ — „Карьер хочу делать“. — „Какой такой?“ — „Деньги наживать“. — „Зачем?“ — „Лавку открывать!“ — „А как откроешь?“ — „Опять деньги наживать!“ — „А как наживешь?“ — „Еще больше буду наживать!“ — „А как совсем уж много будет?“ — „Опять буду еще больше стараться“... Таке саме щось робиться і з названими героями Карпенка-Карого. Правда, поки що засоби у їх не такі великі й сили не багато: зайняти в спашу худобу, хоч і пізньої осени, коли на полі нічого нема; взяти шинки й посадити в них шинкарями жидів, коли це заборонено; наняти дешево на десятини людей тоді, як з них оплатки здирають; баришувати чужими, громадським чи що, грішми — оце звичайні засоби у наших героїв, але сила їхня в тому, що нічим вони не перебірають, ніякої кривди не цураються. Вони ще не можуть розвернутись на цілу, мовляв, постать свою — „копиталу не хватає“, як каже навіть Калитка, але вони добре знають, що „до нових звичаїв треба інших, нових людей“ („Розумний і дурень“), і сами сталяться в ті „нові“ люде. Школу здирства вони проходять добру і загартовують себе міцно, щоб на вищий вибитись щабель.

II.

НА ТОМУ щаблі сидить вже Гарасим Калитка („Сто тисяч“). Це один з найкраще оброблених у Карпенка-Карого образів з царства експлуатації та наживи, що дає ключ до зрозуміння і початкової стадії, і дальших кроків цього надто „кремезного“ типу. Вже з перших слів його, з якими виходить він на сцену, одразу видно, що перед вами майстер свого діла не аби який. Він тільки що „слава богу, справився з ділами: совершив купчу і земельки прибавилось“, і ввесь він ще під вражінням цієї події, мов зачарований, ходить; усе нагадує йому ту землю, що він пригорнув до своєї. „І бумага (на купчій),—радіє Калитка,—зелена, мов земля, укрита рястом!.. Ох, земель-

ко, свята земелько—божа ти дочечко! Як радісно тебе загрибати до купи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо—усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця й колосується жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже й у мене набралось: тепер маю двісті десятин—шматочок кругленький!.. Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок—так так: однієї шпанки ходить дванадцять тисяч, чотири чи п'ять гуртів випасається скоту, та що?—свиней одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиней шість чоловіка день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь дістав таку силу грошей—не розумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер—багатирь. Де ж воно набралось? Не иначе, як нечистим путем! Тут не доїдаєш, не допиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає—і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а то ж мабуть і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов—мотається і туди, й сюди, заложив і перезаложив—видко, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю.. А й кусочек же: двісті п'ятдесят десятин, земля не перепахана, ставок рибний і поруч з моєю, межа з межею... Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало—п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш?... Прямо як иржа точить мене ця думка! Де їх взять? Де?" (II, 122—123). До останнього питання зводиться, власне кажучи, все життя Калитчине: од тієї чи іншої відповіді на це питання залежить його настрої, стосунки до рідних до чужих людей. Читач бачить, як на протязі наведеного монологу настрої Калитки міняється: з добротливо-задоволеного (бо дістав грошей—купив землю) робиться під кінець сухо-шорстким (бо „де їх взять, де?“); Калитка весь насторожується, він пильно зорить навкруги і, будьте певні, свого добуде: „порівняється“ таки з Чоботом, а може і з Жолудем, які не що інше, як такі ж самі Калитки, тільки вже на тому щаблі, коли, як марить наш Гарасим, „Калитку розіпре грошвою“. Він не попустить „посиротити“ свою землю, бо хоч і бідкаєть-

ся, що грошей нема, але, як добре завважив йому Банавентура-копач—„грошей нема, а земелька росте й росте“. Банавентура взагалі чудово розуміє Калитку й дотепно поясняє його натуру. „Люблю за підприємчивість!—каже він—Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленьку, скупуйте! Єй-богу! Чого ви? Думаєте—шуткою? Які тут шутки? Хазяйственный мужик—велике діло! Ворухіться, ворухіться... Крутіть головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини... Пани горять, а мужички з пожару таскають. Це не пустяк! Ви як полагаете?.. Вони привикли омари там, шампанське—от грошики й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви—галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не що-дня, а воно жирок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь—десять тисяч десятин, Чобіт—п'ять тисяч десятин, Пузирь—три тисячі, а тут і ви помаленьку та помаленьку прикупуйте та прикупуйте“ (II, 134—135). „Вас,—проводить свою мову балакучий копач,—вже не обманеш: ви всякого обманете, а це великое дело, коли не тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш. А ви як полагаете? Хе, хе, хе!.. Ви глянули кобилі в зуби і наскрізь її бачите—опит. Від того у вас лошата он-які! Ви не купите чорт батька зна чого... А воно й виходить, що скрізь іде на користь... А то повідумували: ячмінь-голяк, а він родить не так; озимий ріпак, а сівач—дурак; пшениця-кримка, а в шта-

Карпенко-Карий у ролі Калитки
(„Сто тисяч“).

нях дірка; жито^м шампанське—баловство панське... Хе, хе, хе“ (II, 135—136). Та Калитка й сам усе це добре тямить. Забагатівши, „я,—каже він,— не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму; як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Ідеш день—чия земля? Калитчина; їдеш два—чия земля? Калитчина; їдеш три—чия земля? Калитчина... Диханіє спирає“... (II, 182—183). Та й справді—єсть од чого...

Та поки що—це мрії, далекий ідеал, до якого Калитка тільки невпинно простує. Дійсність же ще далеко прозаїчніша і виявляється усякими заходами, як би здобути більше грошей, а через них і землі прикупити. Коли не рахувати усяких випадкових заходів, то найбільш „ворушиться“ Калитка коло видушування поту з робітників,—тут у його вже єсть ціла, вироблена й випробована, система поводження. До робітника Калитка ставиться, як до справжнього свого ворога, і тут він так само жалю й міри не знає, як не має краю і впину своєму апетиту. Та інакше, певна річ, і не може бути, бо апетит, кажуть, серед їди приходить, бо скоро став чоловік на шлях невиситимої наживи, то повинен тут собі раду давати тільки немилосердною експлуатацією, зразок якої можемо бачити хоча б з оцієї-от сценки.

К о п а ч.

Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Г а р а с и м.

Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком: або як почнуть богу молитися, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отченаша даю: як затоплю, то зараз і на землі! (Одчиняє двері навстіж і стоїть на дверях). Кажете—рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспиш!... Стара, а стара! Параско!—пора до корів, чого ви там мнетесь? А-ну, а-ну!.. Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки на дворі повинні бути... Це хто вийшов? Клим? Ти! що ото несеш під пахвою? А йди сюди—я полапаю. (Входить Клим).

К л и м.

Що? Хліба взяв окразць,—поки до обіда, то їсти захочеться.

Гарасим.

І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ, ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад... Стара! Параско!..

Параска *(на дверях, з дійницею в руках)*.

Чого ти гвалтуєш?

Гарасим.

Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу..
Мабуть ти хліба не запіраєш?

Параска.

Оде вигадав! Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай бог милує.
Все заперто.

Гарасим.

Один візьме, другий візьме—так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліб?

Клим.

Та я ще вчора за вечерею заховав окраєць.

Гарасим.

Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа,—гарна хазяйка! Чого ж Мотрея глядить?

Параска.

Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на Зарванській вулиці! Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... *(Вийшла)*.

Гарасим.

Це так, це так! Однеси зараз назад,—гріх у неділю снідять.

Клим.

Як би спав у неділю, то й не снідав би, а з цієї пори до обіда на ногах—не ївши охлянеш...

Гарасим.

Одріж собі скибку, подавись ти нею,—а то однеси назад.

Клим.

Поживишся скибкою, як собака мухою! *(Пішов)*.

Гарасим. *(до Копача)*.

Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите — з млина привезуть пуд тридцять борошна, не вспієш оглянутися — вже ззіли! Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямають.

Копач.

Сарана...

Гарасим.

Гірш! Повірите, що у них тільки й думки: як би до сніданку; а після сніданку все погляда на сонце: коли б скоріше обідати. Чи воно таке ненажерливе, чи господь його знає. По обіді—сюди тень, туди тень—давай полуднувати. Та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує—прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі

чавкає, а сонце не стоїть, котиться на низ,—йому ж того тільки й треба, аби мерщій до вечері.

К о п а ч.

Хе, хе, хе! Ви опит великий в цім ділі маєте!...

Г а р а с и м.

Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою—де того взять, де того; як обернутися, щоб земельки прикупить, за думками й не їсться тобі, й не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто вхопив тебе за ноги й крутить кругом себе... А вони до того байдужі і тільки й думають—їсти і спать, і жеруть і жеруть, як з немочі, а сплять, як мертві (II, 151—155).

Боротьбу з робітником у Калитки обмірковано до найменших дрібниць, він не знає сантиментів, він нігде не подається. Щоб наймичка „старалась у роботі“, Калитка поманить її, напр., тим, що за невістку візьме, а коли дійде до діла, то одкаже: „А грошей у неї багато є?“... „Мені треба невістку з приданим, з грішми“; а хоч з Мотрі робітниця добра, і спекти й зварити вміє, та—„не треба мені,—скаже тоді Калитка,—ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять“ (II, 162).

Такий Калитка. Під добротливою зверху машкарою таїться кремінь, рішуча вдача, непохитне завзяття, а той практичний мужицький розум, якого искорки раз-у-раз у йому проблискують, допомагає йому обходити всякі перетики і йти просто до мети. І він мети досягне. Епізод із стома тисячами,—певна річ, для його такий прикрий, що довів навіть до думки самому собі смерть заподіяти, бо, мовляв, „краще смерть, ніж така потеря“,—це тільки епізод, який не зіб'є його з пуття. Калитка хоч і впав, як то кажуть, з коня, та не дуже забився, або краще—і не впав, а тільки спіткнувся. Не мине його рук ні Смоквинова земля, ні іншого кого з наокружних панів, що „мотається і сюди, й туди“; заснує він своє павутиння на цілу околицю й вибереться таки на той щабель, на якому перебуває вже Терентій Гаврилович Пузирь.

III.

ПУЗИРЬ („Хазяїн“) справдив уже ту програму, що ставив собі Калитка; він на ділі вже має те, до чого той тільки в палких мріях гнався, од яких йому аж „дихання спирає“. Вже

справді „его поля необозримы“, або, як розказує фактор Маюфес, „торік, як я купив у вас для одного німця валахів—пам'ятаєте?—то для прийомки три дні їхали вашою землею... Іхали ми цілий день—чия земля? питаємо.—Терентія Гавриловича Пузиря; на другий день знову питаємо: чия земля?—Терентія Гавриловича, і тільки на третій день, над вечір, почалась земля Гаврила Афанасьєвича Чобота. Ха, ха! княжество! ціле княжество!... Німець, що зо мною їхав, дивувався, хитав головою, цмокав губами, а на третій день сміючись сказав: „у цього хазяїна більше землі, ніж у наших герцогстві,—ей богу, так і сказав. Хе, хе, хе!“ (III, 194). Еволюцію од Калитки до Пузиря не важко зрозуміти: „йшов за баришами наосліп, кришив направо і наліво, плював на все і знать не хотів людського поговору (III, 241—242), як признається сам Терентій Гаврилович. „Ми,—розказує його жінка,—були так собі хазяїни, з середнім достатком, а тепер—де воно й набралось? Правда, тридцять п'ять літ працювали, сильно працювали. Ми, дочко, ніколи не знали—що можна, а чого не можна: аби бариш, то все можна“ (III, 242—243). „Бариш“—цим словом вичерпується увесь зміст життя в атмосфері Калиток та Пузирів. „Земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші—оце життя!—міркує підручний Пузирів, Финоген.—А для чого ж тоді, справді, й жити на світі, коли не мать цього нічого? Та краще гробаком нечувственим родиться, аніж такою людиною, що про хазяйство не дбає“ (III, 328). „Коли дають—бери!—каже той самий Финоген.—І сам хазяїн наш усіх навчає: „з усього, каже, треба користь витягати; хоч би й зубами прийшлося тягнуть—тягни!“ (III, 189).

Але, вибравшись на вищий шабель достатків, Пузирь не багато придбав духовно; своєю психологією він лишився тим самим Калиткою, як і всіма поглядами своїми та звичками. Він, правда, не самий борщ та кашу їсть, а додав до цього немудрого мени солонину до хріну та пиріг з яблук, але на всякі „фрикасе“ з таким само призириством дивиться й нігде на вокзалах не обідає, бо возить свої харчі. Чобіт дьогтем теж він не маже, але його халат викликає побожне здивування у меткого Маюфеса: „Ще отакий є кожух—аж торохтить! Нового

купувати не хоче, а від цього халата і від кожуха, повірите смердить“ (III, 186). Зате „потомствених обивателів“, як каже дворянин Золотницький, справді таки „не багато в околиці“ залишилось: все нові хазяїни захопили“, од них же перший єсть Пузирь. Та хоч операції його ширші обсягом, але він до наживи йде старим шляхом екстенсивної експлуатації,—так, на всі спокуси пристати до заводської справи, він уперто одказує: „не мое ремесло“, „я ще до цього не дійшов“. Де-які уступки духові часу він, правда, зробив, але більш формально, ніж по суті. Так, дочку він вчить у гімназії, але більше, ніж доччиною освітою, тішиться тим, що його Соні золоту медаль дали, а Котляревський йому „без надобности“ і вчитель гімназії менше варт, ніж протодиякон або сусід-багатирь Чоботенко. Так, він жертвує чималі суми на філантропічні справи („на приюти“) але тільки на те, щоб орден дістати і, почепивши його, говорити з пихою: „заслужив і носю“,—а як старця побачить, то „здається, тікав би від нього, скільки сили“. Так, він пройшов навіть у земство гласним, але або ніколи не заглядає на зібрання, або ж свою поїздку використовує на те, щоб послати скупщиків по голодних селах: „вигодно: на руб—два буде баришу“ (III, 273). А найбільше йому, певна річ, земля усміхається, „бо скільки б чоловік її не мав—усе бракує“ (III, 285).

В Карпенковій комедії ми бачимо „велике хазяйське колесо“ на всьому ходу: як воно крутиться, விடுதுє соки живі з людности, душить на смерть не милуючи всякого, хто не встиг ухилитись або не пристосував себе до його. Дуже цікаво було б порівняти це „хазяйське колесо“ нашого Пузиря з „хазяйським колесом“ у американців, що „не дійшли ще тільки способу вжити на яку-небудь потребу хрюкання свині“ (Айтон Сінклер—„Нетри“, український переклад у „Л.-Н. Вістнику“), або у західно-європейського Пузиря, якого змальовано в комедії О. Мірбо „В золотих кайданах“ (теж вийшла була в українському перекладі). На жаль, цього не приходитьсь тепер робити, бо такий екскурс завів би нас далеко, та опріч того де-які риси, і схожі й одмітні, можна завважити, і не вдаючись у докладніші порівняння. Хоч іншими засобами, але й тут

провадиться така ж страшенна експлуатація трудящого люду, як і на американських різницях або на культурних полях Франції. „Нам,—каже Пузирь,—нужен дешевий робітник, розумієте?—а без дешевого робітника хазяйство вести—годі“ (III, 204) і на увагу одного з економів, що робочий тільки там дешевий, „де землі нема, де нема рук за що зачепить, де бідність“—відповідає: „так ви зробіть у Мануйлівці бідність“ (III, 202). І він таки робить бідність. Стихійною, непереможною силою віє од його наказів економам.

Пузирь.

От що, Порфирій: Мануйлівці запустили недоїмку і не заплатили. Через тиждень та оброчна земля, що держать в аренді Мануйлівці, оддається з торгів на новий строк. Треба, щоб казенна земля зосталась за мною, чуєш?

Ліхтаренко.

Попробую!

Пузирь.

Це тобі не борщ, тут пробувать нічого—треба взять! Ти розумієш—взять! Казенну оброчну статтю взять! Наділи мужицькі на десять літ в аренду—взять! А як мужик зостанеться без землі—роби з ним, що хочеш (III, 203).

І справді—„роби, що хочеш“... Ось сценка після бунту робочих за погану харч.

Пузирь,

Ну, що ж тут нового?

Феноген.

Все благополучно.

Пузирь.

Слава богу!

Соня.

Ні тату, не все благополучно...

Пузирь.

А що ж тут сталося?

Соня (подає йому хліб)

Гляньте!

Пузирь (розглядає).

Хліб...

Соня.

І таким хлібом, тату, у нас робочих годують!

Пузирь.

Скрізь у хазяїнів, по всіх економіях, дочко, однаковий—отакій, як бачиш!

Соня.

Нехай другі годують, чим хотять. Це не може бути для нас зразком! Таким хлібом гріх годувать людей, тату!

Пузирь.

Робочого чоловіка не можна, моя дитино, нагодувать иншим білішим хлібом; він буде раз-у-раз голодний. Робочий чоловік, мужик, не любить білого хліба, бо він і не смашний, і не тревний. Оце самий настоящий хліб для робочих! Питательний, як кажуть лікарі!

Соня.

Та це не хліб, тату, це кирпич!

Пузирь.

Бог зна що вигадуєш! Якого ж ще хліба треба? *(хоче одламати—не ламається, хоче одкусить—не вкусе).*

Соня.

Бачите: ні влямають, ні вкусить!

Пузирь.

Треба розмочить! (III, 237—239).

І як наслідок цієї розмови—наказ із відповідною сентенцією: „Не час тепер таким хлібом годувать: ще покидають робочі—возисьь тоді з ними, а пора наступає гаряча... Скажи, що такий хліб можна давать тільки з 1-шого сентября, як обробимось; тоді половина строкових не видерже, повтікає, а жалування зостанеться в кишені... Отак, скажи йому, розумні хазяїни роблять. Перекажи зараз Ліхтаренкові, щоб такий хліб давав тоді, як доробимось, а тепер нехай годує краще і в борщ картоплю нехай дає“ (III, 240).

IV.

ОТ ЯК переломлюються в царстві наживи й експлуатації, в сфері хазяйського процесу нагромадження достатків, навіть гуманні заходи. І справді—всьому тут один край і одна доля: все важиться на вагу, міряється мірою матеріального прибутку і тільки його одного,—„все продається“, як каже Пузирь. Розум, наука, кохання, честь і т. и. і т. и.—все має ціни лиш стільки, скільки можна усе тее повернути для прибутку, розпустити в грошовому еквіваленті... Наука? розум?—ми вже бачили, як Пузирь дивиться на науку та письменство; а от ще кілька мотивів з тієї ж самої опери. Михайло Окунь („Розумний і дурень“) дивом великим дивує з свого брата,

„дурного книгаря“—„який він смак знайшов у тих книгах“? „Я,—каже Михайло,—і сам грамотний, а книжки, про мене, нехай хоч і всі погорять! По моему грамота потрібна, щоб вексель або рѳзписку прочитать, чи підписать; договір, повістку од мирового, вкладний лист, квитанцію прочитать, щоб, виходить, не обшитали. А далі—це дурна примха“ (I, 200). „Вчений поки бога змалює, то чорта з’їсть“,—говорить Калитка.—„Я придивився: як тільки вчений, так і голодрабець: ні землі, ні грошей і таки дурень дурнем,—застав його коняку запрягти, то й не запряже: він зараз полізе по книжках, по тих рихметиках шукать, як це робиться“ (II, 140, 139). „Як письменний, так і мот“ (III, 49),—коротко, зате виразно резюмує свій погляд дід Микола („По-над Дніпром“). Хочете знати про кохання—це в хазяйському стані штука цілком зайва, коли не шкодлива. „От любимось з Мотрею,—нарікає Калитчин син,—а через хазяйство нема часу і побалакать, поспівать любенько вкупці“ (II, 196). „До душі, та не до кишені,—навчає сам Калитка.—Хазяйський син повинен шукати хазяйську дочку з приданим, а не наймичку“ (II, 144). Пузирь теж не хоче „зятя з вітру, бідного приймака“, а підшукав дочці жениха—такого самого „хазяїна“. Ну, а то, аби охота, можна вдовольняти себе й так, як Цокуль удовольняє („Наймичка“)... Честь?—що таке?—„Вона дівчина чесна“—кажуть Калитці.—„А грошей у неї багато є?“ (II, 145)—питає цей. „Слово—дим, контракта в вас немає“ (I, 256),—одказує Михайло Окунь, як дівчина говорить, що слово іншому подала.

І широко навкруги себе сіє розпусту, розкидає деморалізацію „хазяйське колесо“. „Тут вор у вора краде“,—каже достойний ученик доброго вчителя, Ліхтаренко, а на питання: „і де ти такий взявся?“—відповідає: „хазяїни викохали“ й потім розгортає „хазяйську“ теорію життя. „Бачите: колись, кажуть, були одважні люди на війні,—бились, рубались, палили, голови котились з плеч, як капуста з качанів... Тепер нема таких страховин і вся одвага чоловіча йде на те, де б більше зачепить!.. Колись бусурманів обдирали, а тепер своїх рідних. Як на війні нікого не жаліли, бо не ти вб’еш, тебе уб’ють,—так тут нема чого слини розпускать: не візьмеш ти, то візь-

муть з тебе“ (III, 251). Чуєте, які занадто виразні, конкретні форми прибрав уже той голий афоризм, що ми зазначили в „Бурлаці“! Од цього „трюїзма“ вже мороз по-за шкурою йде, бо це саме життя з його страшною, запеклою боротьбою, що нічого не розбірає. У таких людей, як Ліхтаренко, нема вагання, нема ніяких „забобонів“, що стали б їм на шляху до прибутку. „Що то за слово—украсти?—філософує Ліхтаренко.—Украсти можна тільки коняку, вола і все те, що є живого і що лежить на своєму місці. Я нічого такого не беру, не краду,—боже сохрани!.. Я так роблю: щоб усе те, що є в хазяїна, було ціле і щоб мені була користь. Це комерчеський гендель... Хазяїн хоче заробить і я хочу заробить! Всі рвуть, де тільки можна зірвать, а я буду дивитися та завидувать, як люде багатіють? Я не такий! Завидують тільки недотепи!“ (III, 250–251). Зате ж „недотепи“ й гинуть, немов мухи ті, під хазяйським колесом, як той Зозуля („Хазяїн“), що „ще навіть не навчився красти“,—бо що ж: „тут колесо так крутиться: одних даве, а другі про-скакують“ (III, 253)...

Щоб покінчити з типом „хазяїна“, я наведу ще одну сценку з комедії „Розумний і дурень“. Михайло Окунь зробив один „комерчеський гендель“ з шинками, але обережно, бо не на себе, а на свого батька. Цим разом йому з „генделем“ не пощастило, і з батька присужено штраф, а ні—то на три місяці в острог посадити.

Каленик.

Слава богу, є чим заплатить.

Михайло.

Послухайте, тату, мене, щоб я вам скажу...

Каленик.

Кажи,—ти хазяїн і всьому голова.

Михайло.

Будемо так говорити: 250 карбованців—великі гроші?

Каленик.

А звісно, не малі—сума!

Михайло.

Іх не то в три місяці, а й за три роки, при вашій старості, не заробиш...

Каленик.

Де вже там мені заробити!..

Михайло.

От бачите! *(ласкаво)*. Посидьте, татку, три місяці в острозі—і гроші будуть цілі: це все одно, що заробите.

Каленик.

Як?! На старість літ в острозі... Чи ти не одурів?!

Старшина.

Це так!..

Горпина.

Де твоя совість, шибенику?.. Я очі тобі видеру з лоба!

Михайло.

І чого так репетувать! Ви тільки розберіть: не однаково ж хіба сидить що тут, що в острозі? 250 карбованців—це сума: сами ви кажете—не так то легко її заробить... Не спретчайтесь, тату, посидьте три місяці! А ви, мамо, не турбуйтеся: я буду возить вас до батька що-неділі. І вам, тату, не буде там так скучно, як дома: людей в острозі доволі, а на харчі я вам дам п'ять рублів, та й з дому можна буде возить...

Каленик.

Милосердний боже! Ти чуєш?.. Це син говорить—син, котрому я усе віддав... Забув ти бога, Михайло! Де ж твоє серце? Щеня більш жалощів має у своїм собачім серці до матері, ніж ти. Подивись на матір, пожалій її, коли не жаль тобі моєї честі.

Михайло.

Дивно та чудно! Три місяці посидить, усього три місяці!.. Та я зимою як перемолотю хліб, і сам три місяці посидів би з охотою в острозі за 250 карбованців,—то ж сума! Тільки біда, що не з мене, а з вас присудили!.. Не спретчайтесь, тату, посидьте три місяці в острозі! (I, 277—279).

А коли другий син Калеників, „дурний книгарь“ Данило, дає за батька своїх півтораєста зароблених карбованців, Михайло бурчить: „Тонкосльози!.. Важко було три місяці одсидить!.. Прийдеться і своїх сто рублів дати. Ні за цапову душу пропадуть!“

V.

ТВОРИ Карпенка-Карого, що аналізують процес нагромадження капіталу, процес здирства, експлуатації та наживи, мають велику літературну вартість та й громадську ціну не аби-яку. Автор у виразних образах, ступінь по ступеню, малює тип невсипущого „хазяїна“, що несе з собою безмежну концентрацію власності, з одного боку, і таку ж саму безмежну про-

летаризацію, з другого. Починаючи з пуп'янку, автор проводить цей тип через усі стадії розвитку, кінчаючи тим становищем, коли кожне слово якого-небудь Пузиря „для всієї околиці — закон“, коли він у своїх руках держить долю тисяч людей і крутить нею на свою користь і по своїй волі, коли він справді робиться „ненаситною акулою“, що пожирає всяку маленьку й більшеньку рибку. Головний, як що не єдиний, нерв діяльності у таких „акул“ або та сила, що держить їх на світі — це, як ми вже знаємо, нажива. Засобом до неї служить їм насамперед земля, і в своїх почуваннях до неї такий „хазяїн“ доходить просто до фетишизму, до убожествення — пригадаймо тільки знамените „божа ти дочечко“ з Калитчиного монологу. Одна думка водить цими „хазяїнами“, одно бажання світить їм і гріє. Це люде однієї ідеї, мономани, маньяки. Всякий отакий Калитка, Михайло, Финоген, Пузирь і кожен инший — це, коли хочете, з духового боку навіть і не люде, а кажучи Шекспіровим виразом — палець од ноги, тобто не що инше, як апарат наживи, що всі свої людські рухи повертає на здобування достатків. І яке безглуздя, яка дурниця несосвітенна виходить у результаті такого окалічення: який-небудь Пузирь, людина, якої „слово — закон“, раптом опинився в ярмі, в якійсь безглуздій залежності від свого хазяйства! Тільки й чуєш, як на всі боки лунає: „хазяйство... хазяйство... хазяйство“... Воно зробилось тут метою, всесильним фетишем, усим, а людина тільки псом, на ланцюзі прип'ятим до своїх достатків, або — ще краще — якимсь мертвим додатком, на зразок передаточного паса, до того „хазяйського колеса“. Усе людина віддала тому неситому Молохові наживи — силу, розум, завзяття, честь, найкращі почування душі, найдужчі серця поривання, і за це нічого не дістала, окрім ланцюга, що скував їй і руки, й ноги, й серце. Задоволення, те щастя, за-для якого річки сліз течуть і крови, виходить насамкінець справді порожньою химерою, за-для якої не варт було і починати справу.

Карпенко-Карий добре бачить руїнницьку роллю „хазяйського колеса“ в житті й виразно малює той процес розпаду, що оточує кругом наших „хазяїнів“, розносячи смерть і „мерзость запустения“ навколо широких ланів, де панують Калитки з Пузи-

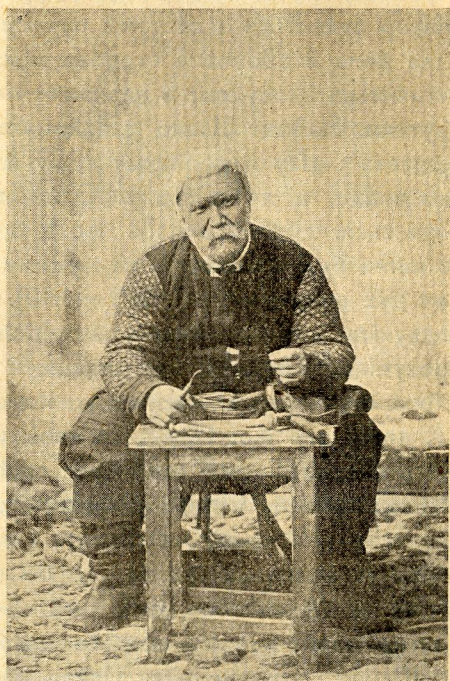
рями. Погляди автора на ролю цього „хазяйського“ типу в житті цілого краю зрезюмовано в оцій характеристиці Пузыря, що зробив Золотницький: „Ах ти, нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши й краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа“ (III, 225). Правда, ми маємо, здається, право внести де-які поправки до цієї характеристики, бо безводна хмара коли не пролле і краплі цілющої води, то й шкоди не зробить, а Пузирь... ми вже бачили, що Пузирь коїть. Як що це хмара, то хмара з сарани або з тих самих „ненаситних акул“ — з паразитів, що обсіли рідну землю, і не в тому їхня діяльна, я б сказав навіть — творча роля, що хмара та не пролле і краплі живої води, а в тому, що й ту, яка по-за нею проливається, вона висмокче, висушить усе навкруги себе, з димом пустить. Та в тому, може, й трагізм членів цієї хмари, що вони, коли б навіть хотіли, не можуть дати цілющої води, не можуть спинити своєї мертвої сили, як не міг Гейнів ворожити управитися з тими духами, яких сам же й викликав: він забув потрібне слово й робиться жертвою тієї сили, що через його ж і повстала. Паразитна хмара ненажерливої сарани сама в собі, в отій нездатності до позитивної творчості, в забутті про неї, носить зерно розпаду і самознищення, бо не можна ж вічно без краю руйнувати, не будуючи чогось нового натомісць. Звичайно, не ті епізоди, що спіткали, напр., Пузиря або Калитку, доканоють їх, — то, як сказано, тільки епізоди, не більш. На них инша мусить іти сила, яку вони сами й викликали своєю руйницькою діяльністю, і ця відпорна сила, вже дошкульніших дошукавшись місць на нашій хмарі, незабаром змете паразитів з усім їхнім накоренком...

Такі були факти з життя, що найдужче спиняли на собі увагу нашого драматурга. Такі були вражіння його, що вилились, як ми знаємо, в цілому ряді яскравих фігур. Але даючи вихід і задоволення творчій силі письменника, оті фігури — видима річ — не могли дати задоволення етичного, вони ані на макове зерно не проясняли тієї вічної проблеми про суть життя, про його сенс, яка темною загадкою стоїть перед кожною людиною, виявляючись інстинктивно шуканням „щастя“, а вже більш

чуйні та свідомі натури посідає цілком. Калитка міг пояснити цю загадку, — той самий Калитка, що поліз самохіть у петлю, як не пощастило з дрібною аферою? Чи може Пузирь, що накладає життям за ті кілька снопів пшениці, що подзьобали гуси?... Вони могли притягати увагу письменника, як колоритні фігури, як виплод ненормальних обставин сучасного життя, але щоб допомогти розгадати споконвічну загадку — на це вони не годяться, як не годиться тут і той афоризм з усіма його варіаціями, що ліг в основу Карпенкових творів. Він теж подавав самий голий факт, подію, але ні слова не говорив про причини їх, як і не давав ніякісенької відповіді на питання — як же саме повинно бути. А тим часом ні одна вдумлива людина не може задовольнитись самим фактом, а домагаючись причини його, разом з тим хоче так на його подіяти, щоб він був не тільки тим, що є, а й тим, що бути повинно. У Карпенка-Карого була ця непереможна потреба — зрозуміти й пояснити сенс життя; він пильно, можна сказати — з мукою шукає відгадки на споконвічну загадку людського існування, людського щастя і не може не бачити, що щастя усіх тих, хто засновував його на ріках сліз і крові — було тільки „химерним“ щастям. Але де ж справжнє щастя, що впливає з суті життя? Першу спробу відповісти на це ми бачимо в драмі „Батькова казка“, де за сенс життя взято всепрощення, але яка бліда, дидактично-мертва, абстрактно-безплотна та відповідь вийшла! Звичайна родинна драма, яких сотні навкруги, і висновок: „Нехай же мир, спокій і любов... нехай вона загоїть наші рани, і наше гірке життя... нехай послужить всім приміром і уроком“ (II, 346) — ні, це не відповідь! Спроба не вдалася...

Тоді Карпенко-Карий пробує вдруге, виходючи вже з тих реальних образів лиха, які сам дав у своїх творах. Скоро існують „ненаситні акули“, то повинна ж бути і „малая рибка“, якою ті „акули“ неситість свою задовольняють. І справді — єсть на світі старшини, єсть Михайли Окуні, єсть Цокулі, Калитки, Пузирі — ціла хмара їх; але єсть і бурлаки, „дурні книгарі“, наймички та робітники, що терплять од тієї хмари, що складають немов постамент, на якому будується „химерне щастя“ для тамтих. Як-не-як, а цей постамент складено все-таки

з живих людей і от вони воруються иноді і тим ще більш хитають „хімерне щастя“ безводної хмари, паразитів. Це та сила, що стає в оборону потоптаної правди й хоче зруйнувати зоологічний принцип життя, який поставив те щастя одного на безталанні багатьох, як на хисткому постаменті. Це поки що елементарна сила, зв'язана обставинами свого існування і небезпечна для купки Пузирів більше в потенції, ніж в дійсності. Але вона може зробитись і справді таки небезпечною, скоро вийде з стадії елементарності, скута в одне тіло свідомими принципами єдності й солідарності, — тоді вона зможе боротись не тільки, скажу так, конвульсивно, але й планомірно та з надією на перемогу. Цю силу, силу єдності людської та солідарності, й пробує намалювати нам Карпенко-Карий, але, як це часто буває, бачучи дуже добре корінь лиха і навіть знаючи

Карпенко-Карий у ролі Івана („Безталанна“).

проти його найкращі ліки, він не зміг проте взяти їх потрібну дозу і через те марно пропадають його заходи. Спроба змалювати відпорну силу і в ній знайти відповідь на споконвічну загадку й цим разом вийшла невдала. До великого запасу емпіричних спостережень і артистичної їх комбінації не прийшов на допомогу такий само багатий запас ідейно-теоретичного надбання — і автор заплутався в клубку прикрих суперечностей.

Ми вже знаємо, яку для Карпенкових героїв наживи й експлуатації вагу має земля — „свята земелька“, „божа дочечка“,

як ласкавенько зве її Калитка в щасливий момент свого життя. Для них це джерело прибутків, початок того процесу, що доводить кінець-кінцем до руїни все навкруги. Лехко зрозуміти, що кожний „хазяїн“ ховає в душі своїй просто святобожні почування, якусь, коли хочете, містичну віру до неї. І до цього автор ставиться з гострим осудом. Але в цих почуваннях єсть для його й оборотна сторона медалі і до неї він не тільки не ставиться з осудом, а навпаки — з якимсь ентузіастичним спочуттям. Наймит Панас („Наймичка“) ось як марить про своє „щастя“: „Ну й робитиму ж, ну й робитиму ж!... Вола запряжи, то впаде, а я не впаду. Одна думка: хазяїном стану — і я, здається, дужчий вола!... Коли б тільки вибитися на своє — і вночі буду робить, а на чужому обісіло. Своє... на своєму... аж дух радується!“ (I, 289 — 290). Дарма, що останні слова нагадують нам Калитчине „диханіє спирає“ — ми Панаса цілком розуміємо і знаємо, що инакше й не міг він почувати і що в його становищі Панасом кожне зробиться, — ну, а потім же що? А потім ось що: Панас на своєму і вночі робитиме — чудово; та у Панаса, може, тоді буде свій Панас, і Панас № 1 не сам тільки на себе і вночі робитиме, а й Панаса № 2 силуватиме на себе і вночі робити, — а це вже зовсім для другого Панаса не чудово... А там — „щоб то задовольнитися, отже ні: така вже пелька людська несита“ — потроху, помалу, з щабля на щабель і вийде з нашого симпатичного Панаса Цокуль або й Калитка і почне наш Панас на-ново увесь той крутіж хазяйський демонструвати, що формулюється словами: „земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші — оце життя“. Читач, я думаю, згодиться, що в такій метаморфозі з Панасом нічого неможливого нема і, навпаки, на те як-раз у його й вузлик в'яжеться, — та що, питає, з того? А те, що дав раз, кажуть, бог копійчку, а чорт дірочку, і провалилась божа копійчка в чортову дірочку, без вороття провалилась. А автор того й не помічає, як його симпатичний і по своєму справедливий Панас наставився як-раз тією стежкою бігти, якою й зовсім вже таки несимпатичний Калитка прийшов. Згодом ми побачимо, через віщо так сталося, а тепер перейдемо до „оборотної сторони медалі“.

IV. ОБОРОТНА СТОРОНА МЕДАЛІ.

I.

СЕЛО, звичайне село по-над Дніпром. І звичайні там люди живуть—ті самі „мужики“, що зовсім „теперичка показалися“, як каже Маюфес: „одні біжать на переселеніє, другі тікають з переселенія, а треті бігають, висунувши язика, шукають—де б тут за поміччю банка землю купить! П'ять літ назад я сам приторговував людям землю по 125—130, а мужики на свою голову вже нагнали ціну 225 за десятину“ (III, 314—315). І не тільки в тому нашому селі, що по-над Дніпром стоїть, таке робиться, а й по всій Україні, бо скрізь „миру, людей намножилось, а землі не прибавилось“, бо скрізь, як каже Карпо Барильченко, „забрали все, що можна, від землі, виснажили гречкосія і покинули. Ані лікаря, ані вченого хазяїна, ані доброго адвоката—нікого нема в селі! Тільки вивчився—прощай, батьківська стріхо, прощай, село, на-віки“ (V, 170). Але наше село, що по-над Дніпром стоїть, одмітне від інших сіл по Україні тим, що в йому знайшовся „вчений хазяїн“. Освічений агроном, Мирон Серпокрил, не розпрощався з селом та батьківською стріхою на-віки, а задумав теж переселення — „з казенного на свій хліб“ і починає працювати на користь свого села. Оце зміст усіма сторонами цікавої п'єси Карпенка-Карого „По-над Дніпром“.

„Я, — так витолковує свій незвичайний учинок Мирон, — ні пан, ні мужик; я, тату, чоловік. Це перше всього, а потім — я селянин, хлібороб з діда-прадіда... Нежданно-негаданно, дякуючи земству, мене вивчено на мужицькі гроші, на мене одного потрачено стільки грошей, що можна б було вивчить добре грамоти пів сотні мужицьких дітей... Совість моя мені не дозволяє панувать. Я хочу тим світом, який я здобув за громадські гроші, освітити шлях своїм селянам до кращого, безбідного життя і наважився працювать біля землі і помагать темним лю-

дям, чим тільки зможу, щоб поменшити біду, яка у нас на селі панує“ (ІІІ, 40). Слова безперечно хороші, правдиві, гарні слова; добрі теж і Миронові вчинки. Мріючи про „вільну працю біля землі, незалежність“, він сідає на землю, заводить хліборобські спілки, артілі, сіє просвіту, ширить культуру, по одному варіанту п'єси проходить у земство, щоб на ширшому полі провадити своє просвітно-культурне діло, і певне й там його робитиме з таким само запалом та завзяттям. Біду для своїх товаришів-спілчан він справді трохи ніби поменшив,—ну, а потім?... А потім ми довідуємось, що Миронова спілка вже й землі купила, щоб „на своєму рідному шматочку працювати“; чуємо й те, що ці новітні „собственники“ в один голос обіцяють: „перервемся, а заплатимо“ за землю,—тоб-то іншими словами знов те саме, що чули ми й од Панаса, Цокулевого наймита. І знов же таки ми не знаємо, чи тільки сами вони „перериватимуться“, а чи й отаких Панасів „перериватимуть“. Принаймні нігде Мирон проти найманої праці й словом не обізветься, а з того, що до багатьох подій у селянському житті, напр.. до співання на криласі, молебнів та картин з священної історії, взагалі до старих порядків ставиться він опортюнистично, можна думати, що користування з наймитської праці в артілях таки практикуватиметься. І от знову збіглися поруч божя копійчка і чортова дірочка і знов ми маємо велику рацію боятись, щоб божя копійчка та не закотилась без вороття в чортову дірочку. Бо земельна власність з найманою працею на додачу—це така справді діра, в яку дуже легко провалитись і тим спілкам, що заводить Мирон. Власницькі апетити—з одного боку та нерівність, що полягає на експлуатації чужої праці—з другого, для артільної справи це вже не добрим пахне. І тим більше, що у Мирона знаходимо і ще одну принаймні неясність що-до мети спілок. Виясняючи свої заходи перед старшиною, він каже: „ми артіль засновали не проти хазяїнів, а проти біди“ (ІІІ, 92) тоб-то—як що це щиро говорить, а не тільки через те, що, мовляв, „вовк недалеко“ (старшина—таки ж „начальство!“), то Мирон не зна того, що авторові чудово відомо, а саме—що „біда“ найчастіше для бідного чоловіка значить як-раз те саме, що й „хазяїн“. Згадаймо ж хоч би тільки Пузиреве „хазяйське ко-

лесо“, що без жалю трощить усякого, хто не має досить спритності, щоб ухилитися; згадаймо тільки сценку з хлібом, що його ні вкусить, ні вломить, а треба розмочить. Оце нерозуміння, звідки власне „біда“ приходить, повинно виявитись фатальними наслідками в тій сфері діяльності, що вибрав собі Мирон. Для його нема „потім“, бо він обмежується самим тільки латанням старої одежини громадських стосунків і, опріч паліативів, не може дати нічого. І то ще добре, як що нові латки ще більш старої основи не розбатають...

Але ж бо, скажуть, художник не аграрну програму пише, а картину життя; досить з його, як що його образи не грішать проти життєвої та психологічної правди, як що вони дають у типових фігурах художній синтез того, що авторові постачили ті або інші вражіння. Вимагати ж од художника обточеної, до дрібниць обробленої теоретичної програми—це педантизм, публіцистична причепка тієї критики, що все зводить до однієї тенденції, силкуючись убрати в шори вільну, ні від чого незалежну творчість, підбити її під вузькі вимоги данного моменту, її вільний льот задержати... Я ладен би був послухати цього закиду—не через те, що поділяю оту забобонну теорію незалежної від данного моменту творчості, а просто через те що знаю, що *la plus belle fille du monde ne peut donner plus, qu'elle a*, і що вимагати більшого—даремна й річ. І я б не вимагав од нашого художника доброї аграрної програми, як би він сам її нам не запропонував був. Адже ж саме вже „Понад Дніпром“ не тільки образ—і добрий образ—сучасного життя на селі: пролетаризації (один „цехмейстер над соломою“ Купер'ян чого вартий!), здирства (чудова фігура з діда Миколи), переселенських злиднів (типи, напр., „непосидьків“) і т. и., але й програма—і досить кепська програма—практичної роботи з претензією на універсальність ліків. Отже ж чому критикові не взяти під розгляд і цієї програми? Мало того, почавши досить несміливо з Мирона, автор згодом здійсмає те саме питання далеко сміливіше й ширше, ставить і, здається йому, розв'язує проблему величезної, світової вартості про зв'язок моралі й навіть щастя людського з тією самою програмою, коло якої практично працює Мирон. А коли так, то критик просто не має

вже права проминути цю програму, інакше бо він не зрозумів би самого автора і не справдив би своєї повинности—вияснити основи світогляду письменника, що відбилися і на його творчості. Програма, яку Карпенко-Карий злегенька начеркнув був у „По-над Дніпром“, захоплювала його, як зараз побачимо, дуже глибоко і становила одну з важніших прикмет його особи і як людини, і як письменника. Ось через віщо, кажу ще раз, ми й не маємо права її обминути.

II.

ОСТАННІ Карпенка-Карого твори—комедії „Суета“ і „Житейське море“. Це власне мала бути, як чув я не раз од самого покійного драматурга, трилогія, дві частини якої автор дав у згаданих допіру комедіях, а третя („У пристані“—так, здається, мала вона зватись) пішла з ним у могилу... Як пам'ятає, може, читач, у першій частині трилогії герой, Іван Барильченко, „спробував себе на тяжкій праці строкового, здобув робочу дисципліну, набрався певности у своїх силах“ (V, 250)—і пішов на сцену „служить широким ідеалам“ артистичної творчості. Але вже з „Житейського моря“ ми дізнаємось, що для щастя, для життєвої гармонії занадто мало „робочої дисципліни“, що й вона не врятує людини і марно перейде, коли нема дисципліни моральної. І от після катастрофи, що розбила особисте життя Іванове, у його повстає думка: „тікати треба звідсіля в натуральну життєву пристань, де стеля—небо, а діл—земля; де свіже повітря не надрива грудей; де нерви, кров і мозок урівноважені робочою дисципліною; де я колись у полі працював; де кріпкий сон обновляє сили; де спочивок від тяжкої праці дає райський спокій і тілу і душі“ (V, 347). Іван хоче, прагне правди, та де її шукати? „Правда,—рішає він,—там, де свята природа, де землю поливають крівавим потом праці, де я добув колись робочу дисципліну і тепер чую в замученій душі ніжний, тихий голос матері: вона кличе мене до свого лоня! Туди, туди лечу думками, там я здобуду дисципліну нравственну“ (V, 449) і „в тихій, ясній пристані обновлюсь душею“. Мало того—„обмившись сам, і в храм іскуства я чистоту внесу“ (V, 450),—„торжественно“ закінчує Іван і завіса спадає за нашим героєм на-віки.

Як бачимо, рецепт не про самого тільки Івана писаний. Це якісь універсальні ліки, коли навіть „храм іскуства“ ними думають підправити... Але досадно, тричі досадно за автора робиться, що завдає свого героя на більш, ніж непевне заслання „туди“ і т. и. Та нічого робити,—ходімо за ним!

Отже „правда там“, де... старшина Михайло Михайлович з писарем Омеляном Григоровичем завдають у москалі Олексу баришують на громадські гроші, стрижуть „дурних овець“, а протестантів-бурлак заковують в заліза... Правда там, де Михайло Окунь, підступом загарбавши батьківщину, ласкавенько умовляє старого Каленика йти на заробітки на лехкий острожний хліб, а Цокуль хатній собі гарем заводить... Правда там, де Калитка наймита „отченаша дає“, а Пузирь годує робочих замість хліба—кирпичем, і широко на всю округу працює його неблаганне „хазяйське колесо“... Там правда... Але ж бо недавно ще, устами вчителя Калиновича, сам автор про ту „правду“ говорив: „Бог з ним, з хазяйством: трудно там правду насадить, де споконвіку в корені лежить неправда“ (III, 245). І споконвічна ота, докорінна неправда раптом правдою зробилась?...

Але ж, скажуть, там же таки, устами того самого Калиновича, автор згадав і про інших—„інтелігентних, чесних хазяїнів, сильних духом, котрі борються з старою закваскою в хазяйстві, бажаючи постановити правдиві відносини між хазяїном і робітником“. І хоч зараз же Калинович додає: „але не знаю, чи їм це вдасться“, та нехай і так, що чому Іванові не поспробувати з такими хазяїнами почати діло морального дисциплінування. Такий навіть і єсть у його на прикметі,—це брат його Карпо. Живе він „серед натури, здається—натурально“; очевидно, робітникам „отченаша“ не дає і, певне, годує їх навіть добре. Ми не знаємо, як хазяїнує Карпо, але ось манісенька рисочка, яка, можна сказати, випадком проскочила в „Суєті“. До Карпа стає на роботу вчитель Короленко і Карпо кладе йому „по вісім карбованців у місяць на моїх харчах“. На здивоване вчителеве „що?“—бо вчитель не для заробітку ж, а для практики хоче працювати в полі,—Карпо відповідає: „Мало? Така ціна—більше не дам“ (V, 175)... По-хазяйськи—то певно, але хто ж „таку“ ціну встановляє? Багато, звісно обставин впливає на

неї, але між цими обставинами усі Калитки й Пузирі гурто дуже й дуже не останнє займають місце; і вони свого—це ми вже добре знаємо від автора—не попустять, а „чесний, інтелігентний, сильний духом“ і т. и. Карпо попросту користується з того, що вони не попустять: „така ціна“, мовляв... Не може навіть, хоч би й хотів, чесний та інтелігентний Карпо не користуватись, бо не Робинзон же якийсь із його справді, живе не на безлюдному він острові, а там, де „споконвіку в корені лежить неправда“, як довідались ми од самого автора. То навіщо ж Івана на таку тяжку та небезпечну покуту посилати? І якої „нравственої дисципліни“ він там, серед Калиток і Пузирів, набересться, скоро вже треба йому десь її набіратись, і чи не провалиться божа копійчка і його добрих замірів у чортову дірочку Калитчиної практики?...

Звичайно, єсть для Івана і ще один вихід, а саме—обставити своє „переселення“ так, як це зробив Мирон Серпокрил. Через те я й спинився був у своєму місці так докладно на програмі Мироновій, що вважав на цю можливість. Ми вже знаємо, що Мирон ставить своєю метою—„незалежність, вільну працю біля землі“ і, здається, власне задоволення в своїй діяльності таки знайшов. Та минаючи вже те, що актор-Іван—не агроном-Мирон, ми бачили вже, які власне вузькі та неясні Миронові мрії, який тісний та обмежений його світогляд, яка невідразна його програма і як в результаті його щирої альтруїстичної діяльності все ж таки стоїть та сама безодня, що ділить достатки від убожества, хазяїна від наймита. Як засіб особистого задоволення, Миронова праця безперечно свій резон має; так само вона має вагу і як спосіб поправити трохи ті злидні, що посіли були наше селянство,—але де ж тут, знов спитаю, ті універсальні ліки, що має на увазі автор? А це ж ще найкращий шлях для Івана, бо всі інші провадять просто вже до експлуатації чужої праці, тоб-то—до споконвічної докорінної неправди.

Пишучи свій рецепт на універсальні ліки, зв'язаний з „натуральним“ життям серед природи, близько „святої земельки“, з життям хліборобським,—Карпенко-Карий забув, що часи Антея, ті міфичні часи, коли мати-земля творила чудеса, минули вже без повороту і тепер не сама земля, а й люде роблять умови

праці (пригадаймо хоча б Пузиреве: „так ви зробить у Мануйлівці бідність“). Забув він і те, що вже раз шукав там правди, а знайшов „чортову дірочку“ безмежної експлуатації. І ще одну річ забув автор, яку доводиться тут нагадувати. Після родинної катастрофи, що розбила життя трьом людям, Іван між іншим ставить питання—„а хто ж винен“ у тому, що сталося? Автор не пам'ятає, що як-раз це саме питання і навіть—характерно!—тими самими словами поставив він був сам ще в первістному заголовку драми „Безталанна“ („Хто винен?“ вона звалася), показавши точнісінько таку ж трьохбічну драму Гната, Сохвії та Варьки. В Івановому нещасті винен брак моральної дисципліни і він іде її здобувати разом з робочою дисципліною на землю,—нехай і так. Але ж Гнат, Сохвія та Варька з „Безталанної“ й не думали тікати від землі, і вже хто-хто, а вони серед натури жили і робочої дисципліни аж по саме нікуди зазнали, а отже,—диви!—ніякої вони „тихої, ясної пристані“ не знайшли, моральної дисципліни не добули і їх посіло таке ж саме нещастя, що й Івана спіткало. Виходить—і сюди верно, і туди верно“, як каже писарь у „По-над Дніпром“, або певніше—в обидва боки однаково „не верно“—якийсь клубок суперечностей та й більш нічого. Виходить, що „натуральне життя“, щастя, якого так шукав наш письменник найбільш останніми часами, зовсім не рівнозначне з життям „серед натури“, з хліборобським життям з'осібна; видно, що універсальний лік—негодящий. В „натуральному“ житті цьому чогось бракує, щоб стати справді таки натуральним...

Чого саме?

А того, чого взагалі бракує людині—одній більше, другій менше—за нашого сучасного ладу: гармонії тіла і духа, потреб і задоволення, запитів і відповіді. В тому ладу, де „споконвіку в корені лежить неправда“ (гарно це сказано!), криється часто велика причина між іншим і тих психологічних драм (згадаймо „Наймичку“), яких гарні зразки дав нам Карпенко-Карий. Але сам гострий критик цього ладу—письменник наш не добачив його згубного впливу на правду і щастя, яких з такою мукою шукав він на присмерку свого віку; розмахнувшись широко, він не тільки не зробив останнього удару, а

навіть ладен підставити шию під те ярмо, яке сам же допіру був прокляв... Це велика трагедія цілого письменницького життя, і мені зовсім не випадковим здається, що остання частина задуманої трилогії не побачила світу. І Карпенко-Карий не міг, кажу—*не міг*, написати, не зрікшись останньої іскри свого письменницького хисту, не розминувшись до решти з життявою й художньою правдою. Вже й так „Житейське море“—найслабше з усього, що вийшло з-під Карпенкового пера: майже ні одного дійсно живого образу ми тут не бачимо і характерно знов таки, що ми не бачимо тут і натуральної, живої, чисто Карпенківської мови. Так блідо, вимучено, реторично, з такою силою специфічних русизмів ніколи не писав Карпенко-Карий, і ці риси найдужче позначаються як-раз у найбільш здавалося б, драматичних моментах „Житейського моря“. Любивши дуже автора, я дуже боявся і з острахом дождав останньої частини трилогії; я глибоко був переконаний, що вона або стала б дочасною могилою для художника, або... або зовсім ніколи й не могла появитись.¹ І художній такт нашого письменника вибрав таки останнє й не дозволив себе ховати живцем, як зробив, напр., з собою останніми своїми творами Іван Левіцький-Нечуй...

Я не можу, на жаль, зупинитися тут ширше на вельми цікавому питанні—що саме спричинилося до того, що такий письменник, як Карпенко-Карий, ніби зійшов був з того рівного та ясного шляху, яким ішов увесь вік? Я поспробую тільки хоч кількома словами підняти ту завісу, за якою, на мою думку, ті причини сховано.

III.

СВІДОМЕ шукання змісту існування або щастя в найширшому розумінні слова звичайно найбільш інтенсивне буває тоді, коли людина на довгій ниві життя придбає вже собі

¹ Здається, спробу цієї частини маємо в комедії „Старе гніздо“, початок якої, з датою 24 квітня 1905 р., знайшовся серед паперів небіжчика. „Переповнений жовцю страждання, приймаюсь за комедію „Старе гніздо“—пише автор у передмові, схарактеризувавши той фон громадського розвалу, на якому мала бути побудована комедія. Але на другій сторінці вона вривається.

досвіду, коли перед нею стає низка пережитого і розум про-
бує зробити з його синтез, звести в єдину норму, що охоп-
лювала б ціле життя його й надавала йому вищого змісту. Те,
що колись здавалось натуральним і що просто брав чоловік, не
розмірковуючи, тепер стає перед ним настирливо, хапає за поли
й вимагає докладної відповіді; до чого часто йшов на-помацки,
інстинктом, тепер перестає задовольняти і потребує собі оправ-
дання від розуму, як найстаршого регулятора в житті. Повстає
у людини потреба зрахувати свій, скажу так, актив і пасив життьо-
вий і зробити останній підрахунок цілому своєму життю, сказати
останнє своє слово. Де, в чому саме лежить отой сенс життя
і як його знайти, як досягти того щастя, що дає гармонію,
духову рівновагу, одухотворяючи однією думкою кожен учинок,
—це робиться в такі часи кардинальним питанням для людини, до
його вона зводить або силкується звести усі свої вчинки. На та-
кому ґрунті, мені здається, почався відомий перелом з велетнем
світового письменства Л. Толстим або ще перше з нашим земля-
ком Миколою Гоголем, але від цього не можуть утікати й менші
на зріст люде з живою душею, допитливим розумом та невси-
тимою жадобою до правди, і в різних сферах шукають вони
відповіді на згадані, дійсно „прокляті питання“. Не втік того і наш
Карпенко-Карий, і у його почався свій перелом, що виявився,
на жаль, у його теж розбратом, болючим дисонансом між ху-
дожником та моралістом. Події з революційної доби нашого
життя (1904—1905 р.) підіймали в чутливих душах увесь той
намул, що за життя був осівся, вимагали часом наново пере-
ставити увесь світогляд, перетрусити й перебрати всі поста-
нови і знайти хоч нову, але ясну й певну відповідь—де шу-
кати сенсу життя та де тее щастя людське заховане. Такі пи-
тання і найбільш під впливом подій тих літ стали були, мені
здається, й перед Карпенком-Карим і через те й шукав він
так допитливо відповіді на них, переглядаючи життєвий свій
досвід, шукав з мукою, з „жовцю страждання“, як цеє видно
з його останніх спроб. Ми знаємо, що життя не дало нашому
письменникові систематичної теоретичної освіти; з другого
боку відомо й те, що замолоду він досить близький був до
кругів революційного народництва 70-х років, що було швидче

релігійною сектою, аніж громадським рухом з широким розумінням та ясним теоретичним світоглядом. Ці обставини, може, й перехилили в йому вагу на той бік досить безґрунтового моралізаторства, що позначилося так виразно в останніх творах Карпенка-Карого. До багатющого запасу спостережень із життя, до їх художньої комбінації бракувало йому одного— певного й ясного світогляду, щоб той запас упорядкувати, пошикувати в рівні лави й вивести „на смотр“ перед власну свідомість. А тут прийшла ще на допомогу його власна психика, як спадщина десятків хліборобських поколінь, що звикли до землі тулитись, горнутися до неї і там, на землі, серед хліборобської праці шукати на всі свої питання відповіді й ліків на всякі болі. Брак систематичної освіти, з одного боку, оті невиразні принципи народницького сектантства, що вабили до себе нашого письменника на світанні його свідомого життя, з другого, нарешті типово селянська психика—переплутали йому світогляд і збили з тієї гладенької дороги тверезого розуміння світових з'явищ, якою досі йшов письменник. Слідом за одним з героїв своїх він теж міг сказати, як почалася революція 1905 року: „немає рівного шляху, яким привик ходить я“ (IV, 222), і серед ярів та байраків розбурханого життя тим міцніше вхопився він за свого роду „владсть землі“ та аскетичний ідеал особистого морального задоволення і заспокоєння. Постаттю Марусі в „Житейському морі“ автор виразно показав свою тенденцію до такого ідеала, але разом же виявив і неси́лу свою вживити його в реальний образ. Маруся вийшла абстрактною схемою, ходячою сентенцією невисокої марки, а не живою людиною, бо письменник забув на той час, що коли з аскетів і бувають добрі моралізатори, то до живої людської моралі їм ой як буває далеко і справді моральних людей між ними і вдень з свічкою попошукаєш, поки знайдеш. Це через те, що аскетична мораль, як мораль роздутого і вузького егоїзму, сама не що інше, як гріх проти справжньої моралі, яка має на увазі встановити норми стосунків до інших людей, а не закувати тільки себе в броню відчуження; аскет тільки ламає гармонію прав та повинностей і ніяких питань загально-людського життя і щастя не розв'язує, — навіть у тому

найкращому разі не розв'язує, коли для себе самого він життєві питання наче б то розв'язав і знайшов собі задоволення. Собі — може, але для інших це мана оптична і сторонню людину вона ніколи не може до себе знайти. Одно слово, за даних обставин проблема життя була не під силу нашому письменникові, і він блудить серед ясного дня, б'ється в зачарованому крузі суперечностей і починає потроху збувати богом данну копійчку своєї художньої творчості в чортову дірочку сухого і недотепного моралізаторства.

Карпенко-Карий до якоїсь міри зазнав на собі того, що колись трапилося з Гоголем: опинився він у тому самому становищі, коли людина не має снаги вибратися щасливо з життєвих суперечностей. Ми знаємо, що Гоголь-художник змалював з нечуваною до того часу силою всю мерзоту старої дореформенної Росії, гострим ножем неблаганного аналізу розсік найгидчі болячки й освітив їх ясним світлом свого художнього генія. А прийшов потім Гоголь-моралізатор і збудував з того коштовного і великого матеріалу тісеньку й неохайну кучку, попробувавши серед купи гною знайти сенс життя і найвище задоволення не тільки собі, а й усім сучасникам своїм. Сучасники відповіли на це огнистим листом Белинського... У нас свого Белинського не знайшлося, а йому, на жаль, завдав би був роботи наш найкращий драматург. Змалювавши найтемнішими фарбами царство експлуатації та наживи, глибоко розсікши всі болячки його й освітивши їх по-художньому та правдиво, Карпенко-Карий — чи може бути більша іронія? — в цю наскрізь отрутну атмосферу посилає людей на вищу моральну науку — по „моральну дисципліну“; знайшовши в тому царстві тільки споконвічну докорінну неправду, він таки дошукується там уперто якоїсь правди і, натрапивши випадком на аскетизм, на йому хоче будувати справжнє життя, яке не терпить того обмеженого каліцтва... Гірко, досадно бачити таке від письменника, якого зазнав у іншому зовсім світлі, і єдина втіха, як що тут взагалі може якась утіха бути, — те хіба, що на цьому шляху навіть велетні, генії людськості, ламають ноги...

Гірко, досадно — що й казати... Але на наше щастя з Карпенка-Карого був такий великий капітал, який не міг цілком

зміститися в тісненькій дірочці вузького моралізаторства. Це був тільки один епізод з діяльності нашого письменника, дуже важливий для його особи – це правда, але не такий, щоб покрити собою або хоч зменшити загальну ціну його діяльності. Навіть з помилками своїми Карпенко-Карий стоїть на тій лінії, що проходить по-над загальним рівнем громадського життя, і таким він безперечно увійде і в історію нашого письменства, в якому полишив він виразний слід. Присвятивши досі найбільш уваги на те, щоб зрозуміти особу письменника і те, чим вона відбилась на його творчості, ми переглянемо тепер хоч коротенько такі сторони її, про які не довелося ширше говорити.

V. ПИСЬМЕННИК І АРТИСТ.

I.

МИ ВЖЕ знаємо, як прислужився Карпенко-Карий українському письменству, змалювавши хижі царство експлуатації та наживи й давши в своїх творах широку картину громадсько-соціального розкладу та диференціації серед різних шарів українського народу. Та на цьому не край його заслугам перед нашим письменством,—це теж тільки епізод з його широкої діяльності, хоч, на мій погляд, і найвартніший епізод. Знайдеться у нашого письменника багато творів, що в цій рямці не вкладаються.

Це, насамперед, ті, що в них автор становить собі на першому плані ту чи іншу психологічну проблему,—як от „Безталанна“, „Наймичка“, „Батькова казка“, „Мартин Боруля“ й інші. Правда, і в них громадсько-соціальний елемент раз-у-раз буває тим фоном, по якому стелються у Карпенка-Карого психологічні образи—типово схоплені, індивідуально оброблені й перенесені на папір живими. Поставивши собі якесь психологічне завдання, автор обставляє його силою характерних деталей, типових рисочок, простежить розвиток почуття од зародку й до його останніх проявів, часто користуючись способом контрастів, щоб таким паралелізмом одтінити краще потрібну йому психологію (Софія і Варька в „Безталанній“). Роздвоєння почуття („Безталанна“), збочення чистої натури („Наймичка“), ревності („Батькова казка“), честолюбство („Мартин Боруля“)—проведено перед читачем сміливо, правдиво, з захватними деталями й силою тонко підглянутих побутових рисочок. Візьміть напр. стосунки між Борулею та Омельком у „Мартині Борулі“. Здавалося б з першого погляду, ніби Омелько й зовсім непотрібний у комедії й тільки дурно вештається по сцені. Але вдумайтесь лишень, як дратує він теперішнього

Борулю і як сам не розуміє нової „дворянської лінії“ у того. „От мука мені з цим каторжним Омельком!—бідкається Боруля.—І вигнав би—жаль, давно служить і привик до нього так, що як не бачу довго, аж скучно. А він, чорт його знає, чи на-рошне дражнить мене, чи таки справді дурний трохи зробився“ (I, 434), „Поки був чоловіком—і не вередував,—нарікає з свого боку Омелько,—а паном зробили—чорт тепер на нього й потрапе“ (I, 406). І от ця зайва, ніби непотрібна фігура як найкраще одтіняє саме ту одміну, що посіла Мартина на його шляху до шляхецтва, і тонкою обробкою дуже підкреслює й ілюструє психологічне завдання автора.

На цьому шляху дуже легко впасти в гріх занадто великої конкретности, фотографичности, а надто письменникові, що, як Карпенко-Карий, бере свої образи просто з життя. Адже напр. Винниченкові постати часто зовнішніми рисами нагадують авторових знайомих, а як їм ще підсипано негативних рис досить, то дух якогось скандалу, вражіння пасквильности нерозлучно товаришить цим неглибоким створінням. Ніколи цього не буває у Карпенка-Карого. Взяті з життя, його персонажі і схожі, і разом дуже далекі від оригіналу. Він ніколи не вихопить якої-небудь бородавки свого знайомого й не виставить її так, що кожен знатиме, чию бородавку показує автор. Усе випадкове, нехарактерне, особисте у його відпадає, лишається саме істотне; нема портрета—єсть тип. Напр. рідко хто знає, що прототипами для дяків-пиворізів з комедії „Чумаки“ були два відомих українських діячі—обидва вже небіжчики—які, мирючи знайому сем'ю, й сами пересварилися. Карпенко-Карий узяв саме типові, загально-людське з тих постатів, а конкретних форм прибрав зовсім з іншої епохи—і утворив постати, про які знавець старого нашого письменства, П. Житецький, говорив з захопленням. Оце й такт нашого письменника допомагав йому вглиблюватися в істотні людської вдачі риси й уникати всього випадкового, що тільки плутає й замулює психологічні процеси й заважає їх розуміти.

З другого боку маємо в літературній спадщині нашого драматурга цілу низку історичних або історично-побутових п'єс: „Бондарівна“, „Лиха іскра поле спалить і сама щезне“,

„Паливода XVIII століття“, „Сава Чалий“, „Гандзя“, допіру згадані „Чумаки“. Неоднакової вони вартости (кращі останні три), але у всіх автор виходить з тієї безперечної думки, що історія—це життя „иже, выше всех! во святых отца нашего, великомученика народа“, як говорить один з героїв Горького. Народне життя, соціальні стосунки й тут творять той фон, на якому відбуваються або—краще сказати—автор розгортає історичні події; історичні особи у нашого письменника—завжди діти свого часу й обставин. Щоб не говорити багато, нагадаю тільки широку картину гайдамацького руху, викликаного кривдою панською та насильством (I акт трагедії „Сава Чалий“), а для ілюстрації „руїни“ подам хіба одну сценку з „Гандзі“.

Х о м а.

Що там шукать місця, куди тікати,—тікай, куди попало! Я вже третій раз тікаю на той бік Дніпра. Підніметься тут заверюха—я туди; за тихне—сюди, в старе гніздо, як черногуз... Погане життя! Біда!.. Не знаєш, хто тут пан: чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарин, чи лях, чи запорожець... Єй-богу!.. Послухай ляха—свої б'ють та ще й татар наведуть, а ті в полон всіх забирають; послухай Дорошенка—Ханенко б'є, послухай Ханенка—Дорошенко б'є!.. По тричі на рік присягаєм і зражаєм—то одному, то другому, то третьому! Геть розпаскудли народ!..

Запорожець.

А ви не слухайте ні одного, ні другого, ні третього і нікому не присягайте.

Х о м а.

Отак, як бачиш! З'явившись сюди, запорожці навчають нікого не слухати! А мир колотиться й колотиться...

Запорожець.

А ви не слухайте і запорожців: виберіть гетьманом нашого Сірка,—той усіх розжене!

Х о м а.

Та й вернеться на Січ, а нас знову за чуба! Ні, тепер переберуся на той бік та аж у Московщину подамся. Чутка є, що там багато наших оселилося на слободах (V, 10—11).

„Скрізь пустиня стала, людей живих нема... кругом руїна“,—таке лишається вражіння з цілої драми, якої тільки один штрих оце перейшов перед читачем. Карпенко-Карий умів сконцентрувати увагу на одній ідеї, та вмів же й розкішно вбрати її в принагідні образи, дуже зручно користуючись то щасливими виразами з народних пісень (найбільше в „Саві Чалому“), то

образом з історичних джерел (чудове оповідання про порожній млин у „Гандзі“), то побутовими типами, що заховали нам пам'ятки нашого старого письменства (роскішні фігури, напр., „мандрованих дяків-пиворізів“ у „Чумаках“). І на широкому фоні загального життя завжди, по всіх п'єсах Карпенка-Карого стоять індивідуалізовані до найменших дрібниць постати живих людей, що своїми пластичними формами ще краще одтіняють той загальний фон, вбірають у себе його одмітніші риси і робляться просто типами з того або іншого моменту. З цих типів складається ціла галерея мистецьких образів, що в цілому дає широку й досить повну картину громадського життя на Україні. З цього погляду Карпенко-Карий обставляв свої п'єси занадто може розкішно, часто обмальовуючи навіть другорядні свої постати з такою детальною пластикою, що вони конкурують з головними особами. Писарь Омелян Григорович („Бурлака“), Банавентура-копач („Сто тисяч“), наймит Омелько або старий Пеньонжка („Мартин Боруля“), Пилип („Батькова казка“), Харько Ледачий („Паливода“), Куртц („Хазяїн“), баба Бушля, дяки-пиворізи („Чумаки“), Пелех („Гандзя“), Терешко з Матюшею („Суета“)... та чи згадаєш їх усіх?.. Може бути, що з технічного боку така деталізація навіть трохи шкодить п'єсам, бо у читача пропадає іноді перспектива на стосунки між дієвими особами, але для цілої галереї, для повноги її й різноманітності це тільки на користь вийшло, показуючи разом, який багатющий запас живих спостережень та життєвого, мовляв Банавентура, „опита і практики“ був у автора. Як у гранчастій призмі, одбивалося в душі у нашого драматурга життя й виходило з неї так перетворене на різноманітні образи, що кожен з їх живе своїм власним життям, іскриться й грає в світлі художнього хисту автора.

II.

АЛЕ ХОЧ які різноманітні бувають художні образи в творах Карпенка-Карого, та мабуть чи не всі вони вкладаються в дві великі, загальні категорії — мономанів та людей з роздвоєною, переполовиненою душею. Перші, як Пузирь, ідуть „наосліп, штурмом“ до своєї мети, але ж це не однобічні схеми

псевдокласичних трагедій, — це живі люди і ніщо людське в межах їхнього розуміння не чуже їм. Другі можуть сказати про себе словами німецького поета: „zwei Seelen leben, ach, in meine Brust“ і цілий вік хиляються вони, як безталанний герой „Безталанної“, то в той, то в другий бік своєї переполовиненої душі. І ті, й другі шукають щастя і, звичайно, нічого не знаходять, бо не мають рівноваги в своїй натурі, бо одним їхня монолігність, а другим половинчатість зруйнували той спокій, ту гармонію, що тільки й може дати щастя на світі. Дісгармонія, чи виявляється вона в однобічному пануванні однієї ідеї над людиною, чи в роздвоєнні людини на однаково дужі елементи, що один одного побивають — ця дісгармонія, як невблаганна перепона до щастя, становить лейтмотив усіх творів Карпенка-Карого і з цього погляду вони дають може найкращу ілюстрацію тієї дісгармонії, що й самого автора завела була, як ми вже знаємо, в глухий заулочок життєвих суперечностей. В результаті зазначеної дісгармоничності раз-у-раз буває безповоротність того, що сталося, край надіям, могила щастю. „За смерть твою я ворогам платити буду, поки і сам не вмиру, та хоч би вже другий Дніпро потік від вражої крові — тебе вже не верну, мое погасле щастя!“ — ці кінцеві слова з „Бондарівни“ можна б з невеличкими варіаціями покласти на закінченні всіх життєвих драм у творах Карпенка-

Карпенко-Карий в ролі Мартина
(„Мартин Боруля“).

таті зазначеної дісгармоничности раз-у-раз буває безповоротність того, що сталося, край надіям, могила щастю. „За смерть твою я ворогам платити буду, поки і сам не вмиру, та хоч би вже другий Дніпро потік від вражої крові — тебе вже не верну, мое погасле щастя!“ — ці кінцеві слова з „Бондарівни“ можна б з невеличкими варіаціями покласти на закінченні всіх життєвих драм у творах Карпенка-

Карого. Навіть комедії його — комедії тільки, скажу так, зверху, а в глибу кожної стоїть той самий безнадійно-песимистичний висновок: нема гармонії життя — гармонії між метою і здобутками, потребами й задоволенням, правами й повинностями, або, — „суета, подла суета“ скрізь, як любить говорити Іван Барильченко. Візьмімо навіть таку неначе б то веселу комедію, як „Мартин Боруля“, — адже ж у цього „слабого на дворянство“ мономана чутно во-істину трагічні нотки, що дають його слабости зовсім таки невеселий вигляд. „Ох, діти, діти, — зітхає, напр. „комичний“ Мартин, — як би ви знали, як то хочеться бачить вас хорошими людьми, щоб ви не чорний хліб їли“ (I, 445). Бо „краще білий хліб, ніж чорний; краще пан, ніж хам! І батькове око, як прийдеться умірати, закрийється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої унуки дворяне — не хлопи, що не всякий на них крикне: „бидло! теля!“... Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопом бути, усіх бояться, усіх лічить вищими від себе“ (I, 453 — 454). А кінцевий акорд: „О-о-о! нещасний хлоп, Мартин Боруля! Тепер ти бидло! Бидло! А Степан — теля!... Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, і все-таки бидло!“ (I, 487 — 488). Тут справді голосіння чутно... Міщанська трагедія, скажуть, дурниця! Так, дурниця, з боку дивлячись, але Мартинові од цього не легше, бо з димом пішла у його мрія — шутка сказати! — цілого життя, та й оте „бидло“ для його зовсім не дурниця, бо він на своїй шкурі „всього поспробував“ і знає, чим за наших обставин оте „бидло“ пахне... За цією комедією — трагедія розбитого життя стоїть, недосяжного щастя, як і за гірким кінцем такого, здавалося б, од усяких Боруль далекого Сави Чалого або побратима його Гната Голого. Та що про них казати, коли навіть фігура один раз „бідного жидка Гершка“, другий — пишного „Григорія Моїсеевича Маюфеса“ не тільки комічна — вже хоч би через одне це двоїсте обличчя, що мусить повертатись то в один, то в другий бік, як повертають його од його незалежні обставини...

III.

Я ДУЖЕ радий, що розмова зійшла у нас на Маюфеса, бо до речі спинюсь на ще одному непорозумінні, якого жертвою був Карпенко-Карий. Мало не в один голос обвинувачувано письменника за його жидівські фігури, змальовані, як

каже С. Петлюра, „занадто тенденційно, неправдиво або однобічно“¹, чи ще, як пише Д. Дорошенко, „в неприхильному та шаржованому комичному світлі“². Мені здається, що такі го-лоси — це теж шаржоване, хоч і не комичне світло, яке так часто кидала наша критика на Карпенка-Карого, і сказати, як це робить Д. Дорошенко, що „окрім гострої сатири і висміювання, у драматурга не знайшлося ні одної людяної рисочки для змалювання єврейської людности“³ — значить просто са-мому не піднятись по-над ходячий шаблон. Насамперед Кар-пенко-Карий зовсім не торкався „єврейської людности“ і певне навіть не знав її так добре, щоб узяти за самостійний об'єкт своїх малюнків. Епізодично, по дорозі — скажу так, малював він факторів, шинкарів, шахраїв і т. и., то й що ж тут, питаю, дивного, що він наділив їх факторськими, шинкарськими, ша-райськими і т. и. прикметами і яка ганьба для єврейської людности, що фактори виступають факторами? Невідомий єврей у комедії „Сто тисяч“ продає хвальшиві гроші — це, певна річ, негарно; але чим кращий од цього єврея наш рідний Ка-литка, що ті гроші купує та ще за одним заходом і не до-плачує — цього я не розумію. Маюфес („Хазяїн“) за тисячу кар-бованців збирається кривоприсяжити, але що іншого роблять наші ж таки Финоген з Ліхтаренком, що беруться хреста цілу-вати за сто карбованців? І невже за Калитку, за Финогена, за Ліхтаренка на драматурга треба мокрим рядном напасти за те, що він, мовляв, „тенденційно“, „неправдиво“, чи ще як там, малює українську людність? Маюфес повинен бути Маюфе-сом, як і Калитка — Калиткою. Автор малював у своїх творах український народ і по дорозі, скільки єврейство торкається цього народу, він зачіпав і євреїв, — та чи ж винен драма-тург, що з народом стріваються як-раз не ті чесні, трудящі євреї, що в поті чола на шматок гіркого хліба заробляють, а одним лицем „невідомі“, шинкарі Гершки, Григорії Моїсе-євичі, то-що? А потім — „шаржоване комичне світло“... не знаю, чи тільки комичне. Наприклад, Михайло Окунь („Розумний і

¹ Петлюра С.—Пам'яті Івана Тобілевича, „Україна“, 1907, IX, стр. 28.

² Дорошенко Д.—Іван Тобілевич, „Україна“, 1907, X, стр. 123.

³ Там же.

дурень“) тішитися собі так, жартуючи з Лейби: хапає його ззаду, гавкає собакою й регоче, коли Лейба кричить не своїм голосом: „рятуйте, хто в бога вірує“ (I, 223). Певне, не один Михайло регочеться, а й глядачів багато не хочаючи всміхнеться, а всміхнувшись і обуриться: „шаржоване, бачте, комичне світло“. Але мені зовсім не до сміху від цієї сценки, бо в скаргах Лейбиних чується відгук того самого, що Янкеля („Гандзя“) присилувало одягтися козаком, переняти козацьку вдачу, щоб було йому добре, а це вже зовсім не комично. „Сьогодні, — каже Янкель, — я вже бив одного посполитого, а як би я був одягнений жидом, то він би бив мене“ (V, 5). Може це специфічно „жидівська“ мораль? — Ні, бо ось же свій, український, Ліхтаренко промовляє: „ти не вб'єш — тебе вб'ють... не візьмеш ти, то візьмуть з тебе“ (III, 251), і навіть зовсім бездоганний з цього погляду Банавентура, що „й тріски чужої не взяв“, захопився був якимось сентенцією: „це великое дело, коли не тебе за чуба дёржать, а ти других за чуба держиш“ (II, 136). Це, певно, не людяна, зате людська риса — усіх позбавлених простого шляху — ходити манівцями; це тільки один із проявів тієї загальної думки: „на безталанні одного виростає щастя другого“, а ми вже знаємо, яку для Карпенка-Карого вагу має цей афоризм. У своїх образах євреїв Карпенко-Карий тільки додержував того песимистичного погляду на людські стосунки взагалі, який вживлено і в інших образах. Лейби його та Гершки не гірші за Цокулів та Калиток, а кращими їм нема рації бути і такими бути вони не можуть. Інша річ, як би Карпенко-Карий так само малював інші сфери єврейства, але він їх ніяк не малював, хоч, думаю, не погрішив би проти правди, як би взявся був малювати. Думаю так на підставі комедії „Суженого конем не об'їдеш“, що йшла колись на сцені „в редакції“ Карпенка-Карого¹, там старого єврея наділено не тільки людськими, а й високолюдяними рисами. Певне, ця комедія лишилась не відомою нашим критикам, що обороняли євреїв взагалі од Карпенка-Карого, інакше бо вони говорили б

¹ Це власне єсть переробка з Еркмана - Шатріяна „L'ami Fritz“; але нагадую, що Карпенко-Карий задумував був і оригінальну драму з єврем-ідеалістом як центральною фігурою дії.

трохи обережніше, як що вже не зрозуміли справжніх стосунків автора до євреїв з його творів і не могли вийти за межі того шаблону, що й на Успенського може кинути анафему за „єврейчика“ Шнапа, або з Чехова зробити антисемита за єврейку в оповіданні „Тина“. Сила тут, як бачимо, зовсім не в євреях, а в тому хижому царстві експлуатації та наживи, що найбільш цікавило Карпенка-Карого, як письменника, і „єврейській людности“ ледве чи треба якоїсь оборони від українського драматурга, — хіба факторам, так тих ледве чи хто візьме свідомо під свою оборону...

IV.

Я Б ДОВГО не скінчив, як би взявся використати увесь зміст Карпенкових творів, як би мав на думці перебрати всі його художні образи. Та мене більше цим разом цікавить образ самого письменника, його світогляд і те, чим він одбивався на його творах. Образ же той був би не повний, як би проминути ще одну сторону з його діяльності. Не забуваймо, що з Карпенка-Карого був не тільки визначний письменник, але й славний артист, що з сцени виступав товмачем і своїх власних, і чужих образів та разом з іншими нашими сценічними діячами збудував рідний театр. І тим більш про це треба і варто згадати, що слава письменника звичайно переживає славу артиста. Перший лишає по собі таку спадщину, з якої можна необмежений час користуватися, поки вона сама задовольнятиме людей, — тим часом як артист умірає разом з людиною, гасне з останніми згуками свого голосу і може жити тільки в згадках тих людей, що зазнавали втіхи, на сцені його бачивши. До того ж Карпенко-Карий і на сцені такою був одмітною фігурою, про яку просто цікаво згадувати.

Серед інших корифеїв українського театру, що винесли його на вершок артистичного мистецтва, це була надто показна й оригінальна постать. Ми знаємо, що не бувши навіть професіональним ще актором, Карпенко-Карий вже так визначався своєю грою, що професіонали за честь собі мали, коли він виступав з ними на сцені. Ми знаємо, що разом з організаторським талантом ще там, у Бобринці та Єлисаветі, виявив

він був і чисто сценичну великої міри кебету. В дальшій своїй діяльності він розгорнув цю кебету й показав, що може дати свідома себе сила. І в артистичній своїй діяльності, як і в літературних творах, Карпенко-Карий виступав яскраво зазначеною й виявленою індивідуальністю, і тут він творив¹ сам,

Карпенко-Карий у ролі Бондаря
 („Бондарівна“).

виходючи з найкращих зразків сценичного мистецтва. В блискучому сузіррі сценичних талантів він був конче потрібною зорею. Цікава була основна риса його сценичної вдачі. З першого разу глядач міг мало звернути уваги на цього артиста,—так, здавалося, просто він грав. Але де далі, було, бачиш його на сцені, то більше переймаєшся враженням од його гри, то вище починаєш її цінити саме за оту простоту й натуральність. І тут головною рисою його артистичної вдачі був художній такт, почуття міри, що не давали йому виступувати тільки блискучі моменти в ролі, занедбуючи інші. Грав він рівно, бо це

був надзвичайно видисциплінований артист, але в такій же мірі й викінчено; на саме чуття він не покладався ніколи і за кожною ролю видко було величезну роботу, яку проробив артист там, за лаштунками. В кожную свою ролю вкладає він тонке розуміння, пильну обробку деталей і ту благородну простоту, що сама не б'є у вічі, але виховує глядача, в душі у його глибокий лишаючи по собі слід, а не фейерверковий тільки ефект. На театр Карпенко-Карий дивився не як на

втіху чи забавку, а як на серйозну громадську потребу, як на школу не самого естетичного виховання, а свою сценічну діяльність за високу мав службу громаді. „З театра, як з храму крамарів,—писав він,—треба гнати і фарс, і оперетку: вони позор іскуства, бо смак псують і тільки тішаться пороком. Геть їх з театра! Мітлою слід їх замести! В театрі грати повинно тільки справжню літературну драму, де страждання душі людської трівають кам'яні серця і, кору ледяну на них розбивши, проводять в душу слухача жадання правди, жадання загального добра, а пролитими над чужим горем сльозами убляють його душу паче снігу... Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей мимо їх волі соромитись своїх лихих учинків“ (V, 252). Цей монолог Івана Барильченка з „Суєти“, може й зайвий у п'єсі, проте дуже добре виявляє погляди самого автора на завдання театра. „Служить таким широким ідеалам любо“,—додає він, і справді треба сказати, що як артист Карпенко-Карий служив саме таким ідеалам.

Перед мене проходить ціла низка сценічних образів, що утворив своєю грою покійний артист, з подякою згадую я ті хвилини, коли переживав з ним високе художнє задоволення. Найкраще мабуть виходили у його ролі з рисочками тонкого юмору, та певне він сам вкладав у них немало своєї власної вдачі, надавав своїм ролям людяности й часто поправляв авторів своєю грою, даючи ролям таке тлумачення, без якого вони занадто були б ординарні.

Я не буду тут перелічувати всі сценічні витвори Карпенка-Карого. Скажу тільки, що кращого Возного („Наталка Полтавка“) мабуть не знала українська сцена. Взявши дещо з традицій про цю ролю, як він бачив її ще за-молоду в грі Островерхого¹, він до тих кращих зразків гри додав ще й свого розуміння Возного вдачі і створив постать, якої не можна забути,

¹ „Мені казали тоді,—згадував опісля Карпенко-Карий,—що Островерхий—найкращий Возний, що цю ролю він грав, удаючи зовсім славного Полтавського возного Старицького: поважно, сановито, без робленого комизму, добродушно і вельми симпатично. І справді Островерхий-Возний і Тарнавський-Виборний робили велике вражіння“. Тобілевич Ів.—Наталка-Полтавка. „Літературний Збірник на спомин О. Кониського“, стор. 106.

раз бачивши на сцені. Грав він Возного зовсім без гриму, обурюючись проти того сміховинного вигляду, якого часто надавали Возному аби-які актори; поважно, як слід поважній людині, якою був Возний, з искорками юмору, яких стільки розсипано в цій ролі. Знамените „розмишлял я предовольно“ в устах у цього артиста справді показувало ту дорogu, що нею дійшов Возний до свого, здавалося з першого погляду, несподіваного вчинку. Перед вами була жива людина і разом високої вартости сценичний образ. І таких було багато в сценичному надбанні Карпенка-Карого, особливо у його власних п'есах, де артист доповняв автора й творив разом з ним. Мартин Боруля, Калитка („Сто тисяч“), Пузирь („Хазяїн“), Павло Серпокрил („По-над Дніпром“), Хома Нерук („Чумаки“), Пилип („Батькова казка“), Терешко („Суєта“), Потоцький а то й Шмигельський („Сава Чалий“), аж до епізодичних дідів („Наймичка“, „Паливода XVIII століття“) — кожному з їх артист надавав індивідуальних рис і творив глибокі, живі образи. Його Мартин Боруля вмів погодити свою примху чи слабкість з глибоколюдною рисою ображеного людського достоїнства. Калитка з вузьким, грубим практицизмом еднав оте захопання до землі, що іноді підносило його до свого роду поетичного натхнення. Знамениті монологи Калитчині про землю Карпенко-Карий промовляв справді аж задихаючись од хвилювання („диханіє спирає“!), а ті моменти, коли він лишався на кону вдвох з Копачем-Саксаганським, давали чудовий артистичний дует, який, здається, можна було без кінця слухати. Артист ніби йшов тут навзаводи з автором, і те, що один давав у типових образах та постатях, другий одягав у плоть і кров і показував живісеньких людей. Забувалося, на його дивлячись, що це сцена, а не шматок взятої просто з життя дійсности. Побут був найдужчою стороною в сценичному таланті Карпенка-Карого, але не єдиною, і напр. пишний магнат Потоцький чи ідеаліст Шмигельський („Сава Чалий“), такий близький настроєм до пасії молодих літ Карпенкових, Жадова — ці образи показують, який широкий діяпозон мав Карпенко-Карий як артист. Пам'ятаю, як його довго не задовольняв актор, що грав Шмигельського і як він шукав, кому б

оддати ролю Потоцького, щоб самому взяти Шмигельського. І коли взяв, то Шмигельський наче справді на очах переродився й ожив, бо замість резонерських промов почулися дійсно живі, глибоким переконанням натхнуті прекрасні слова, які брехали зовсім инакше, ніж з чужих уст. Це вміння оживлювати навіть не ефектні ролі свідчить про великий артистичний хист та добрі художні засоби, які були у нашого артиста.

І як письменник-драматург, і як артист, Карпенко-Карий був коштовним самовродком у своїй натуральній, мало що обробленій формі. Звичайно, як би він оброблений був та вишліхтований, то сяйво од його було б ясніше: в своїх творах він ширше міг би обхопити життя й освітити його глибше; здужав би може, обійти і те фатальне непорозуміння, що виявилось було в його останніх творах цілком чужим його тверезому талантові моралізуванням. На жаль, такої витонченої шліхтовки не дали талановитому письменникові обставини життя і його, як драматурга, треба брати такого, яким він був, і не вимагати від його того, чого він дати не міг органічно. Бо й так багато він дав нашому письменству, дуже багато — галерею своїх на довгі ще часи невимірущих образів. Я не вагаюсь сказати, що історикові українського життя конче доведеться студіювати Карпенкові твори і з них брати ілюстрації до своїх висновків, — так глибоко наш письменник зазирнув у життя і такі художньо-правдиві образи він вирізьбив. І Мартин Боруля, і Калитка, й Пузирь з усіма їх, мовляв, придомками—це ж немов уламки з нашого недавнього ще минулого, яке само стало історією й у цих образах немов створило собі тверді пам'ятники. Не менш я певен, що „крилаті словечка“ з його творів, що перейшли вже в звичайну мову, довго ще житимуть в устах у людей, які й не знатимуть, може, хто саме їх пустив у світ, як не знають тепер авторів тих пісень, що співають їх серед широких мас. А коли знайомість з рідним письменством зробиться у нас не такою надзвичайною річчю, як тепер, то ім'я Карпенка-Карого в загальній стане пошані у того народу, якому він до останньої крихти присвятив свою

літературну працю. Це був глибокий, своєрідний талант, що вмів раз-у-раз лишатися самим собою, і навіть торкаючись часом старих тем, він давав щось своє, Карпенківське, — пив, як французи кажуть, з власної чарки. А вже виміряти її й виважити, яка вона була завбільшки — це діло історії нашого письменства, де Карпенкові-Карому приділено одну з найцікавіших взагалі сторінок...

ДОДАТКИ.

I.

АТТЕСТАТ № 6165.¹

Пред'явитель сего служивший секретарем Елисаветградского Городского Полицейском Управлении (sic!) Коллежский Секретарь Иван Карпович Тобилевич 37 от роду лет, вероисповедания Православного, имеет Орден св. Станислава 3 степени и знак Красного Креста. Жалованья получал 250 руб. и столовых 250 руб. Из дворян Киевской губернии. За женою его в Елисаветградском уезде при сел. Николаевке числится двести десятин земли. Воспитание получил в Бобринецком Уездном Училище и окончил полный курс наук. В службу вступил в Бобринецкий Уездный Суд и определен Указом Херсонского Губернского Правления с помещением в 3 разряд Канцелярских служителей двадцать четвертого Января тысяча восемьсот шестьдесят четвертого года.² Исправлял должность столоначальника по уголовной части с шестнадцатого Марта по четвертое Апреля тысяча восемьсот шестьдесят четвертого года; по постановлению Бобринецкого Уездного Суда, состоявшемуся 19 Мая 1864 года назначен писцом крепостных дел 19 Мая 1864 года. Сверх обязанности писца крепостных дел, назначен по постановлению Уездного Суда 7 Июня к исправлению должности Столоначальника Уездного Суда по уголовной части 7 Июня 1865 года. Указом Херсонского Губернского Правления от 26 Июня 1865 года перемещен Столоначальником Елисаветградского Уездного Полицейского Управления. По резолюции утвержденной Г. Начальником Херсонской Губернии 28 Июля 1866 года, сообщенной в предписании Херсонского Губернского Правления от 30 Июля 1866 года за № 3939, допущен к исправлению должности Секретаря Елисаветградского Городского Полицейского Управления. По резолюции утвержденной Начальником Губернии 5 Января 1867 года, переданной в предписании Херсонского Губернского Правления от 7 Января 1867 года за № 68 за усердную и по-

¹ Документ цей друкується тут без жадних одмін, опріч правопису.

² Попередня служба Тобілевича (в ратуші, то-що) не вважалася за державну і через те її в атестаті не зазначено.

лезную службу утвержден в этой должности. Перемещен Секретарем Херсонского Городского Полицейского Управления 8 Апреля 1868 года. Предписанием Херсонского Губернского Правления 9 Октября 1869 года за № 4617 обратно перемещен в Елисаветградское Городское Полицейское Управление. Указом Правительствующего Сената по Департаменту Герольдии двадцать первого Июня тысяча восемьсот семьдесят первого года за № 141 произведен за выслугу лет в Коллежские Регистраторы со старшинством с 24 Января 1870 года. Указом Правительствующего Сената по Департаменту Герольдии от 3 Октября 1874 года за № 101 за выслугу лет произведен в Губернские Секретари со старшинством с 24 Января 1873 года. Указом Сената от 24 Июля 1877 года за № 86 за выслугу лет произведен в Коллежские Секретари со старшинством с 24 Января 1877 года. По положению Комитета Г.г. Министров в 7 день Июня 1878 года Всемилоостивейше пожалован за отлично-усердную и полезную службу по должности Секретаря Елисаветградского Городского Полицейского Управления Орденом Святого Станислава 3 степени 7 Июня 1878 года. По постановлению Главного Управления Общества попечения о раненных и больных воинах 23 Августа 1880 года получил знак Красного Креста Высочайше установленный 13 Марта 1879 года. В походах, под судом и следствием и в отставке не был. В отпуску был с 9 Июня по 17 Августа 1876 года. Вдов. Имеет детей—сыновей: Назара родившегося 1 Сентября 1874 года, Юрия родившегося 17 Мая 1876 и дочь Ирину родившуюся 5 Февраля 1879 года, Дети вероисповедания православного находятся при нем. По резолюции Херсонского Губернского Правления состоявшейся 4 Октября 1883 года, согласно предложению Г. Министра Внутренних Дел от 25 Сентября 1883 года за № 2517 уволен от службы. Настоящий аттестат выдан из Елисаветградского Городского Полицейского Управления взамен пришедшего в ветхость такого же аттестата выданного 12 Декабря 1883 года за № 1380. Гор. Елисаветград Июня 21 дня 1902 года. Гербовый сбор в сумме 60. к уплочен.

(Печатка)

Вр. и. д. Елисаветградского Полициймейстера
(підпис).

Секретарь Голембівский.

II.¹

Шановний добродію!

Писати свою автобіографію не буду, бо не хочу я смішити людей, нагадуючи їм своєю персоною „муравья“ з Криловської байки: „Какой то муравей был силы непомерной“.

Люде, надто люблячі рідне слово, прочитали мої рукописи, захотіли їх надрукувати, а я — грішний чоловік — на те згодився. Згодився — і каюсь.

Для чого друковано?

Надруковано 1200 примірн. „Збірника“ (3 п'єси) і особо (четверта) 2400 пр. „Наймички“, а розійшлося за 3 роки так мало, що сором сказати. Та й те, що розійшлося — куповано, здебільшого, не в книгарнях, а в театральній касі, замість лібретто!

Де ж мої читателі?

Нема.

Як би не театр, то й до цього часу знали б про мої твори тільки близькі приятелі, котрим, звичайно, я б послав по одному примірнику — „На спомин і незабуття“.

Театральні рецензенти кажуть, що на мої п'єси тільки тим і дивиться публіка, що актори дуже добре удають... Театральний рецензент не єсть літературний критик — я знаю. Яркий світ рампи міша рецензентові, ріже очі і в його фантазії завжди перевагу має актор над автором; він (рецензент) завжди забуває, що актором керує суфлерня, з котрої йому подають готові, прочувствовані речі автора і що акторові зостається тільки (коли він талант) під впливом власних нервів те саме, що автор пережив, яко творець — передати слухачам... І публіка рецензентам віре, бо вона ще більше має право вба-

¹ Цей лист до невідомої особи знайдено серед паперів Карпенка-Карого в брульоні в двох редакціях, писаних поруч у звичайному зшиткові. Перша редакція, з силою виправок і перекреслена, містить дещо, що не ввійшло до другої, треба думати, остаточної. Друкуючи, беру ці місця в прості дужки. Дати немає, але рік написання видно з самого змісту. „Збірник творів Карпенка-Карого надруковано 1886 р. — додавши 3 роки, маємо 1889-й, як раз останній рік, коли автор жив без виїзду на хуторі. Листа писано, виходить, 1889 року.

Правопис автора змінено на теперешній.

чати в театрі тільки творчество актора... А чи була ж в літературнім стані справжня критика на мої твори? Ні! Та й кому охота тратить працю на критику того, кого ніхто не читає?

[То після всього цього — який же я драматург і для чого та моя автобіографія? Для 30 приятелів, котрі мене знають і без того... Щиро дякую Вам за Вашу ласку, за Ваше хотіння познайомить публіку з моєю персоною.]

Написав чоловік, чи пак надрукував — чотири п'єси, публіка його не читає, критика його обминає, театральна рецензія шуткує, а він пише свою автобіографію!.. Ні, не хочу!

Бажаю перш усього, щоб публіка познайомилася з моїми творами не на театрі — куди йдуть слухать акторів — а з книжки, котру читають ради автора. Як публіка буде читати мене, тоді я напишу про себе; а тепер хто-небудь прочитає автобіографію і спитає другого: „Хто то Карпенко?“ — „А господь його знає“, — скаже той другий. Все це почуває душа моя і від думки однієї про такі розмови — кров капає з мого серця!

Тим часом я не перестаю писати: друкувати же мої твори не маю охоти, — доволі того хабоття пліснявіє у книгарнях на полицях. У мене є ще не надрукованих п'єс чотири. Дві з них: „Мартин Боруля“, ком. в 5 д. і „Безталанна“, драма в 5 д. йдуть на кону, а другі дві: „Чабан“, драма в 5 д. і „Не так пани, як підпанки“, др. в 5 д. — не дозволені цензурою „к представлению“. „Чабан“ не дозволен навіть і до друку, а про „Підпанки“ — не знаю, чи дозволили б друкувати, я не питав. [Ще на одно Ваше питання відповідаю: окрім напечатаних драматичних п'єс] єсть ще мій маленький очерк у першій книжці „Ради“ — „Новобранець“.

[Я живу на хуторі „Надежда“ біля ст. Шостаковка Юго-западн. ж. дороги, на котрій я одбіраю листи.

І. Тобілевич (Карпенко-Карий)].

III¹.

24 апр. 1905
Вечір 10²⁰
Прийшла охота.

Велика і важка задача захопить всі сучасні течії, бо їх багато: і річки і річечки, і струмки і струмочки, і калюжі і твань — чого тільки нема.

Настрій — істерія.

Критика того, що є, і політиканство — стало над усе.

Маса людей не розуміє, чого хоче, а говорить про все з самопевністю.

Ніхто не знає, що робить помимо критики існуючого ладу, ніхто не знає, що́ робить... Одно: незадоволення й обвинувачення тих, хто инакше дума.

Все втомилось, танцюючи на ступі, мов мокре просо товче на пшоно.

І сміх, і сльози!

Життя справді погано, неможливо... А талантів творячих життя — нема; балабайок багато, але на балабайках можна заграють тільки: „на что было огород городить“...

Оце основний тон картини сучасного життя, яке я хочу намалювати, та не знаю, чи зможу.

Комедія „Старе гніздо“ наробе мені клопоту. Я не хочу сміятись, я плакати хочу через сльози, але думаю — найдуться люди, які, подібно очумілому Робесп'єрові, лічать себе „єдинственними, чистими, непогрішними, несравненими“, що не можуть ні грішити ні помилятись. Таких нині не мало. Від них буде й хула.

Нехай.

¹ Цей неначе віривок із щоденника вписано в зошит, у якому маємо й початок „Старого гнізда“, перед текстом комедії. Уривок показує, під яким настроєм і з якими завданнями брався автор до останньої своєї п'єси.

Я битописатель і думаю, що комедію цю оцінують краще своїх батьків, дядьків і старших братів ідучі за нами покоління. Народ сьогодні служить тільки покришкою, всі всього хочуть тільки для себе, а бідний темний страждущий народ зостанеться ззаду і надалі, як він зостався скрізь, во всім світі: балабайки грають, а народ платить!

Переповнений жовцю страждання, приймаюсь за комедію— „Старе Гніздо“.

З М І С Т

Передмова.	5
I. Проти хвилі.	7
II. „І де ти такий взявся?“	46
III. У царстві експлуатації та наживи.	61
IV. Оборотна сторона медалі.	83
V. Письмєнник і артист.	95
Додатки, I — III.	109

П О Р Т Р Е Т И:

1. 900-х років.	2
2. 60-х років.	18
3. 90-х років.	35
4. В історичному вбранні.	42
5. В ролі Калитки.	67
6. В ролі москаля Івана.	81
7. В ролі Борулі.	99
8. В ролі Бондаря.	104

190. Зреш 42 коп (1986г)

1969

СКЛАД ВИДАННЯ:
КНИГАРНЯ „СОРАБКОП“

Київ, вул. Воровського, 22.

PM 1969^y